

ИЗ БЕЛЕЖНИЦА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА
– прикази и тумачења –

FROM THE NOTEBOOKS OF JOVAN CVIJIĆ
– Selected Pages and Interpretations –

ИЗДАВАЧИ / PUBLISHERS

Српска академија наука и уметности
Serbian Academy of Sciences and Arts
Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA

ЗА ИЗДАВАЧЕ / ACTING PUBLISHERS

Академик Владимир С. Костић / Academician Vladimir S. Kostić
Др Милан Радовановић / Dr Milan Radovanović

УРЕДНИЦИ / EDITORS

Др Ана Милановић Пешић (главни уредник) / Dr Ana Milanović Pešić (Editor-in-Chief)
Др Јелена Ћалић / Dr Jelena Čalić
Др Марко Д. Петровић / Dr Marko D. Petrović
Др Александра Терзић / Dr Aleksandra Terzić

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК / TECHNICAL EDITOR

Др Злата Вуксановић-Маџура / Dr Zlata Vuksanović-Maćura

РЕЦЕНЗЕНТИ/ REVIEWERS

Проф. др Љиљана Гавриловић/ Prof. dr Ljiljana Gavrilović
Др Радомир Поповић/ Dr Radomir Popović

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА / LANGUAGE EDITING

Весна Шубић / Vesna Šubić

ДИЗАЈН И ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ / DESIGN AND PREPRESS

Александар Костић / Aleksandar Kostić

ТЕХНИЧКИ САРАДНИЦИ / TECHNICAL STAFF

Јасна Стојановић / Jasna Stojanović
Стефан Денда / Stefan Denda

ДИЗАЈН КОРИЦА / COVER PAGE DESIGN

Драгана Лацмановић / Dragana Lacmanović

ШТАМПА / PRINTED BY

BIRO GRAF, Београд

ТИРАЖ / CIRCULATION

300 примерака / 300 copies

ISBN 978-86-7025-724-5 (САНУ)

ISBN 978-86-80029-73-3 (Географски институт)

Посебна издања, књига 94

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“ САНУ

ИЗ БЕЛЕЖНИЦА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА
– прикази и тумачења –

Београд, 2017.

Овом приликом желимо да се захвалимо и одамо признање за уложени труд институцијама и појединцима чија помоћ и ангажовање су допринели изради ове публикације.

Са великим задовољством захваљујемо запосленима у Музеју града Београда чијом љубазношћу су обезбеђене бележнице Јована Цвијића и прилози за ову публикацију. Посебно захваљујемо Татјани Корићанац на прилогу о легату Јована Цвијића.

За помоћ у припреми публикације захваљујемо проф. др Александру Костићу, дописном члану САНУ.

За превод текстова са немачког језика и стручно-консултантске услуге захваљујемо др Даници Недељковић, доценту са Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу.

За превод текстова са француског језика и стручно-консултантске услуге захваљујемо Dr. Gaëlle Hallair, CNRS UMR Géographie-Cités, Paris, France.

За стручну помоћ у тумачењу историјских података захваљујемо др Горану Васину, доценту са Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Посебно се захваљујемо рецензентима, др Љиљани Гавриловић, редовном професору у пензији са Географског факултета Универзитета у Београду и др Радомиру Поповићу, вишем научном сараднику из Историјског института у Београду, на саветима и сугестијама који су допринели квалитету ове публикације.

САДРЖАЈ

11	■	ПРЕДГОВОР
13	■	ЛЕГАТ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА
17	■	ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ КОНТЕКСТ ЦВИЈИЋЕВИХ БЕЛЕЖНИЦА
31		Методолошки приступ у тумачењу Цвијићевих бележница
33		О анализираним бележницама

БЕЛЕШКЕ НА НЕМАЧКОМ ЈЕЗИКУ (1889–1893)

40	■	БИОГРАФСКИ ПОДАЦИ
42	■	СА ПРЕДАВАЊА ИЗ ГЕОЛОГИЈЕ
43		Скица Северне Африке и Синајског полуострва
45		О Кордиљерима
47		Метод за израчунавање средње брзине воде
48	■	СА ПРЕДАВАЊА ИЗ МЕТЕОРОЛОГИЈЕ
49		О утицају континенталности на температуру ваздуха
51		Климатолошка карта Балканског полуострва

БЕЛЕШКЕ НА ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ (1917–1925)

54	■	ИЗ КЊИГЕ ЕРНЕСТА ФЛЕРИЈА „LES LAPIÉS DES CALCAIRES AU NORD DU TAGE“
56	■	О ФОСИЛНИМ ЈАМАМА
58	■	О ПЕЋИНИ РОШФОР

**БЕЛЕШКЕ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
(1888–1927)**

- 62 | О ИМЕНУ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА
- 63 | Различити називи у литератури
- 65 | Цвијићево тумачење назива
- 66 | ЗЛОТСКА ПЕЋИНА
- 68 | СКИЦА „ПРОФИЛ ВИНОГРАДСКОГ ПОТОКА,
ОД ТОПЧИДЕРСКЕ ЦРКВЕ ПРЕМА БАЊИЦИ“
- 70 | РУДНИК
- 72 | ДОЛИНА ЛЕПЕНИЦЕ
- 74 | ЈАСЕНИЧКА КОТЛИНА
- 76 | ДОЛИНА ЗАПАДНЕ МОРАВЕ
- 78 | ДОЛИНА ГОЛИЈСКЕ МОРАВИЦЕ
- 80 | РЕЉЕФ РАШКЕ ОБЛАСТИ
- 82 | ГРДЕЛИЧКА КЛИСУРА
- 83 | Генеза Грделичке клисуре
- 85 | Скица абразионих тераса Грделичке клисуре
- 86 | СКИЦА „ПРОФИЛ МОРАВСКЕ ДОЛИНЕ КОД ПРЕДЕЈАНА“
- 88 | СКИЦЕ АБРАЗИОНИХ ТЕРАСА ЈУЖНЕ МОРАВЕ ИСПОД ДЕЈЕ
- 90 | ЂЕРДАПСКЕ ТЕРАСЕ
- 92 | СКИЦА „ЕПИГЕНИЈА СИКОЛСКЕ РЕКЕ“
- 94 | СКИЦЕ РЕЧНИХ ТЕРАСА СИКОЛСКЕ РЕКЕ
- 96 | СКИЦА РЕЧНИХ ТЕРАСА НА ПРОФИЛУ ЛОКВА – РУШАНСКО БРДО
- 98 | СКИЦЕ РЕЧНИХ ТЕРАСА У СЛИВУ ТИМОКА
- 100 | СКИЦЕ „ЕПИГЕНИЈА ГРЛИШКЕ РЕКЕ ИЗНАД ГРЛИШТА“
- 102 | ПЛАН ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА
БОСНЕ, ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1897)
- 104 | ПЛАН ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА
ДАЛМАЦИЈЕ, ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1908)

- 106 | МЕРЕЊА НА ВОЛУЈАКУ И НА ТРНОВАЧКОМ
(ВОЛУЈАЧКОМ) ЈЕЗЕРУ
- 108 | СКИЦА „НИКОЛИНО ЖДРЕЛО“
- 110 | ДРИНА – ОД СЕЛА БАСТАХА ДО ВАРОШИ ФОЧЕ
- 112 | ПРИНЦИПИ И МЕТОДЕ ЗА ИЗРАДУ ЕТНОГРАФСКЕ КАРТЕ
БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА
- 113 | О разлозима за израду карте
- 115 | О принципима израде карте
- 117 | О картографским методама
- 118 | ДЕМОГРАФСКИ ПОДАЦИ У ЦВИЈИЋЕВИМ БЕЛЕЖНИЦАМА
- 119 | Полна структура и прираштај становништва Србије
- 121 | Становништво и куће по окрузима Србије
- 123 | Становништво у насељима Хомоља
- 124 | ДИНАРСКИ ТИП СТАНОВНИШТВА
- 125 | Опште карактеристике
- 127 | Становништво Книнске Крајине
- 128 | УЈЕДНАЧЕНОСТ И ЈЕДНОЛИКОСТ ДИНАРСКИХ СРБА
- 130 | ХРВАТИ
- 132 | ПРИРОДА ПРЕЧАНА И ХРВАТА
- 134 | МЕТАНАСТАЗИЧКА КРЕТАЊА
- 136 | МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП У АНТРОПОГЕОГРАФСКИМ
ИСТРАЖИВАЊИМА - ПРИМЕР РАШКЕ ОБЛАСТИ И СЕВЕРНОГ
ДЕЛА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
- 138 | ИБАРСКИ КОЛАШИН
- 139 | О пореклу становништва
- 141 | О културном наслеђу
- 142 | ДИЈАЛЕКТОЛОШКО ПРИЛАГОЂАВАЊЕ У ШУМАДИЈИ
- 144 | ПОЈАМ СЕЛА/НАСЕЉА У ЦВИЈИЋЕВИМ БЕЛЕЖНИЦАМА
- 146 | РАЗБИЈЕНИ ТИП НАСЕЉА СРБИЈЕ
- 148 | ДРУМСКА СЕЛА

150	■	ГЕОЛОШКИ САСТАВ ТЕРЕНА – ФАКТОР ФОРМИРАЊА СЕОСКИХ НАСЕЉА
152	■	НАСЕЉА У ШАБАЧКОЈ ПОЦЕРИНИ
153		Положај, морфологија и физиономија сеоских насеља
155		Описи појединих села
156	■	НАСЕЉА У ПОДУНАВЉУ
157		Живот малих паланака поред Дунава
159		Планинско залеђе Ђердапа
160	■	ФОЧА И ГОРАЖДЕ
162	■	ДУБРОВНИК
163		О граду
165		О дубровачким лукама
166	■	РАЗВОЈ КУЋЕ ИБАРСКО-РАШКОГ КРАЈА
168	■	СИБАРА – ПРИМИТИВНИ ОБЛИК КУЋЕ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ
170	■	КУЋЕ ПОРОДИЦЕ МИЈАЈЛОВИЋА У ПРЕСЈЕЦИ, ИБАРСКИ КОЛАШИН
172	■	КРСТАЧА КОД ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У СЕЛАНЦУ
174	■	УТИЦАЈ ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА НА РАЗВИТАК И ШИРЕЊЕ СРБИЈЕ
175		О аустроугарском утицају
177		О руском утицају
179		Друштвене промене и различит менталитет генерација
181		Кулминација међудржавних тензија (Нема предвиђања и прорачунавања)
183		О бомбардовању Београда (1914-1915)
185		О организацији српског друштва током ратних дешавања у Београду
186	■	ПРОТА МАТИЈА НЕНАДОВИЋ
188	■	ВОЈД ЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ КАРАЂОРЂЕ
190	■	МЊЕЊЕ ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА
192	■	ЛИТЕРАТУРА

ПРЕДГОВОР

Пред читаоцем је публикација *Из бележница Јована Цвијића – њрикази и њумачења*, настала као резултат сарадње Музеја града Београда и Географског института „Јован Цвијић“ САНУ. Публикација је приређена са дубоком свешћу о значају научно-истраживачког рада Јована Цвијића и у уверењу да се књигом, концепцијски домишљеном, стручно написаном и брижљиво уређеном, непознати детаљи везани за његов начин рада, прикупљање података и израду графичког материјала, могу представити и приближити широј читалачкој публици.

Опсежан и темељит рад на анализи обимне историјско-архивске грађе, утврђивању чињеница и издвајању података био је први задатак. Значајне податке је потом требало представити на начин на који они најбоље осликавају теренска истраживања овог великог српског научника. Текстови који прате одговарајуће оригиналне странице из теренских бележница Јована Цвијића писани су концизно и структурно уједначено, са намером да се представе одабрани детаљи о његовом научном раду и укаже на његове ставове и размишљања. Осим тога, текстови имају и лични печат аутора исказан кроз тумачења изабраних рукописа.

На почетку публикације представљени су Музеј и Легат Јована Цвијића, у којем су инвентарисане 42 Цвијићеве бележнице. Након тога, у посебном тексту, анализиран је историјско-географски контекст Цвијићевих бележница и дат осврт на доминантне теме које су у њима обрађиване.

Други део публикације садржи већи број краћих текстова из различитих области Цвијићевог научног рада, од истраживања карста, глацијације, флувијалног рељефа до антропогеографије и етнографских проучавања. У текстовима се често налазе и транскрибовани сегменти, са намером да се дословно пренесу Цвијићеве речи, као и да се пружи непосредно сведочанство о његовом научном раду и приватном и друштвеном животу. Садржајно текстови су намењени стручној публици, али су у основним цртама разумљиви и просечно образованом читаоцу.

На крају, референце које се појављују у појединим текстовима обједињене су у заједнички списак референци, који је дат у последњем делу публикације.

Књига *Из бележница Јована Цвијића – прикази и тумачења* обједињује рад четворо уредника, 24 аутора текстова и троје сарадника – стручних консултаната. Посебан печат овом издању дају оригиналне странице рукописног текста и скица из теренских бележница Јована Цвијића, које у изворној форми до сада нису објављиване. Ово је публикација са до сада најобимнијим приказом тог архивског материјала. Претходно, прво јавно објављивање појединих страница из Цвијићевих оригиналних бележница остварено је у оквиру публикације „Београдски атлас Јована Цвијића“ (каталог истоимене изложбе у Галерији САНУ), у издању Музеја града Београда и Српске академије наука и уметности (2015), док је седам страница из бележница анализирано у монографији „Јован Цвијић – живот, дело, време“ у издању САНУ и Географског института „Јован Цвијић“ САНУ (2015).

Године 2015. навршило се 150 година од рођења Јована Цвијића, а ове године обележава се 70 година од оснивања Географског института који носи његово име. Ова књига скроман је допринос аутора и уредника тим јубилејима.

ЛЕГАТ ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Меморијални музеј Јована Цвијића, један од музеја у саставу Музеја града Београда, налази се у породичној кући коју је Цвијић подигао почетком XX века на простору некадашње Митрополитске баште (данас Улица Јелене Ђетковић број 5). У кући са сутереном, високим приземљем и баштом живео је и радио чувени српски и југословенски научник Јован Цвијић (1865–1927), академик, истраживач и аутор великог броја радова из области географије и геологије. Од 1963. године кућа је проглашена спомеником културе од великог значаја, а 1968. у њој је отворена прва стална музејска поставка.

Складних пропорција, добро уклопљена са суседним зградама малог трга Копитареве градине у јединствен урбанистички амбијент, Цвијићев дом представља типичан пример београдске архитектуре с почетка XX века. Обликована је у духу еклектицизма са елементима неоренесансе. Унутрашњост куће, посебно њен улазни део, затим салон, радни кабинет и библиотека, сачували су оригиналне зидне декорације и предмете примењене уметности изведене по нацртима Драгутина Инкиострија Меденџака – ретке очуване примере оних тежњи у српској уметности које су промовисале обнову националног стила.

Захваљујући бризи супруге Љубице након Јованове смрти, а потом и потомака њеног брата, породице Крстић, Цвијићева заоставштина је у знатној мери сачувана од уништавања у Другом светском рату, премда су његову библиотеку, белешке и папире, као и грађу о насељима, добрим делом спалили Немци у јесен 1944. године, бомбардујући нову зграду Филозофског факултета у којој се налазио Географски завод.

Данас је Цвијићева заоставштина музеолошки обрађена и сређена, а сама кућа комплетно санирана. Власник здања на Копитаревеј градини и Легата Јована Цвијића је Град Београд. Обимна научникова преписка чува се, обрађује и проучава у Архиву САНУ, чиме се добија целовит увид у Цвијићев научни, истраживачки и педагошки рад, али и у његову ангажованост на пословима ректора Београдског универзитета и председника Српске кра-

љевске академије. Свакако се у будућим истраживањима знатна грађа мора пратити и кроз друге јавне и приватне архиве, не само некадашње југословенске већ и еминентне европске.

Легат Јована Цвијића у Музеју града Београда обухвата 1467 предмета који имају статус културних добара. У погледу састава је комплексан, јер садржи разнородни материјал: грађу, преписку, документа, фотографије и фотографске плоче, књиге и часописе, географске карте, предмете примењене и ликовне уметности, личне предмете, дипломе и одликовања, намештај, што све представља аутентично сведочанство о животу и раду Јована Цвијића и јединствен је документациони материјал за научну обраду и музејско излагање.

У Музеју је представљен избор репрезентативних предмета – експоната из Легата Јована Цвијића, који га приказују као вредног и истрајног научника несвакидашње интуиције и радних способности, али и као личност велике делатне снаге и еманципаторске енергије. Сугестивна је сложеност Цвијићеве личности и многострукост и многобројност његових ангажмана. Оних у којима као научник проучава крас и пише радове из области геоморфологије, поставља темеље научне географије и оснива прве географске наставно-научне институције у Србији, организује истраживачка путовања ради упознавања Балканског полуострва и стицања антропогеографских сазнања о његовом становништву. Али, такође и оних у којима као одговоран интелектуалац ставља себе у службу народног и државног интереса, радећи у мирнодопско време на подизању националних институција а у ратно време на пропагирању ратних циљева Србије или развијању и пропагирању идеја о уједињењу јужнословенских народа.

Донедавно се мислило да су у Географском заводу са његовим рукописима изгорели и остали папири, картотека. Међутим, његова супруга Љубица сачувала је многа Цвијићева писма, концепте рукописа и забележака, писаних на комадићима папира или прављених као мале повезане свеске које је увек са собом носио и имао при руци. Такве свешчице је имао у рукама

и у њима правио забелешке за време одржавања семинарских часова на Филозофском факултету у Београду.

Сачуване су 42 бележнице Јована Цвијића, вођене као својеврсни „бродски дневник“ током његових истраживачких путовања. Цртежи, коментари, белешке на српском, енглеском, француском и немачком језику, настали *in situ* широм Балканског полуострва и европских предела, представљају још неистражену грађу, драгоцену за реконструисање Цвијићевог рада и методологије откривања научних доказа на терену. Од оних које су датиране, најранија бележница је из 1898, а последња из 1925. године. Рашчитивањем и анализом недатираних бележница врло је могуће да би се дошло и до других датација и рекогносцирања места на којима су бележнице настале.

Истражујући бројне и разноврсне природне и друштвене географске (и не само географске) појаве, процесе, облике и догађаје Јован Цвијић је велику пажњу посвећивао прикупљању чињеница на терену, те су сачуване бележнице изворна и непроцењива грађа о истраживањима. Истицао је да је то веома важан део посла, јер увелико доприноси упознавању и одређивању места и догађаја у простору, где се могу и морају потенцирати узрочно-последичне везе и елементи спајања и прожимања, али и одвајања у односу на суседне крајеве. Грађа прикупљена на терену била му је и остала основа целокупног научног стваралаштва.

Не штедећи себе, Цвијић је неуморно пешачио и крстарио Србијом, Црном Гором, Босном, Херцеговином и околином Солуна. Пео се на Олимп, истраживао Босфор и Дарданеле, спуштао у јаме и пећине динарског и тршћанског краса. Са Миџора је посматрао горостасну Рилу у чијим је највишим деловима истраживао трагове глацијације. Боравио је на Ђердапу, картирао Власинску тресаву, истражио Боку Которску и екскурзирао по фјордовима Скандинавије. Боравио је у Карловим Варима, пео се у врлети Алпа, упознао Крим и планину Јајлу, боравио на Сицилији и Липарским острвима.

Током екскурзирања правио је детаљне белешке и скице, да би их по повратку у Београд сређивао, држао реферате о по-

стигнутим резултатима и објављивао чланке и књиге. При томе је апстраховао дескрипцију и романтичарски занос у географији. Потенцирао је генезу, еволутивност појава и процеса, дијалектичко јединство, спајање и прожимање, сличности и разлике, зоналност и азоналност, реалност живота и развоја људске заједнице. Није наглашавао практичну страну својих открића, али је она временом дошла сама по себи, заснована на провереним научним истинама.

Татјана Корићанац

ИСТОРИЈСКО- ГЕОГРАФСКИ КОНТЕКСТ ЦВИЈИЋЕВИХ БЕЛЕЖНИЦА

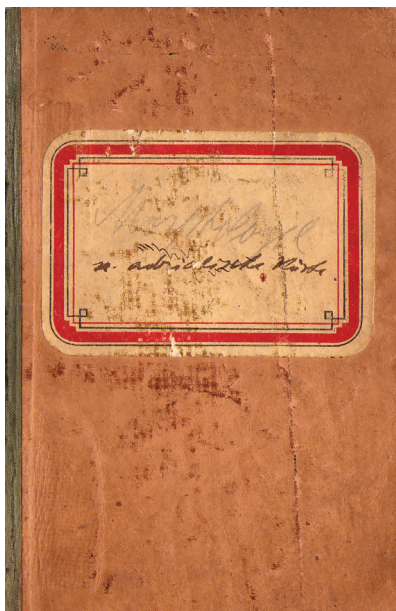
Из музејског опуса од укупно 42 бележнице, анализирани су оне које су биле доступне у електронској форми, односно 23 бележнице са укупно 1762 рукописне странице. Посебан фокус стављен је на текстове који су написани на српском језику и који садрже разнолику научну тематику и велики геопросторни обухват. Будући да је из техничких разлога било отежано тумачење списа написаних на немачком и француском језику, они су анализирани у мањем броју, али представљају тежњу уредништва да се ипак представи њихово место у укупној Цвијићевој заоставштини.

Јован Цвијић родио се 11. или 12. октобра (28. или 29. септембра по јулијанском календару) 1865. године у Лозници, а детаљи о његовом животу и школовању налазе се у књизи коју је објавио 1923. године под насловом „Аутобиографија и други списи“ (приредио Стојанчевић, 1965). Оно чему ћемо се посветити односи се на његов начин организације рада и систем запажања истраживаних појава и процеса, о чему сведоче бележнице које су овом приликом проучене и описане. Ипак, треба се осврнути и на одређени историјски приказ догађања који су оставили траг и забележени су управо у овим бележницама.

По завршетку школовања на Великој школи у Београду, а по одобрењу стипендије Министарства просвете Кнежевине Србије, Цвијић је упућен на усавршавање у Беч 1889. године, где проводи три године. Предавања је слушао и испите полагао са одличним оценама из опште географије, математичке географије, хидрологије, геоморфологије, геотектонике, геологије, историјске географије, антропогеографије, метеорологије, а учествовао је и у раду семинара и истраживачким екскурзијама. До конкретних знања о његовим студијама и студијском програму у Бечу долази се и на основу увида у тематику појединих бележница написаних на немачком језику (укупно 9 бележница), будући да је свака од ових бележница уредно обележена адекватним термином – геологија, морфологија, лес, хидрологија, метеорологија, итд. Професори су му били Едвард Сис, светски признати геотектоничар, затим Албрехт Пенк, геоморфолог, те Јулијус Хан, метеоролог и климатолог, Вилхелм Томашек, оснивач познате историјско-географске научне школе и други. Докторску дисертацију под менторством

Јован Цвијић,
портрет из 1909. године
(извор: Музеј града Београда,
Легат Јована Цвијића)

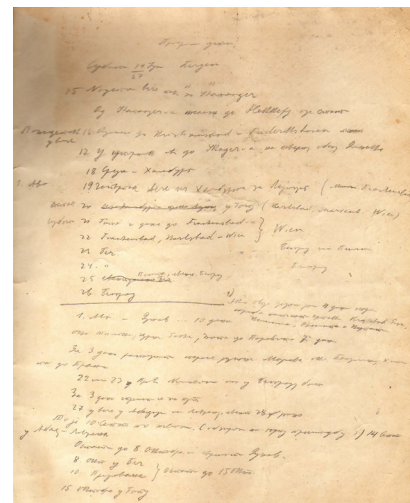
Бележница Јована Цвијића

Албрехта Пенка, са насловом *Das Karstphänomen. Versuch einer morphologischen Monographie*, Цвијић је одбрао 12. и 13. децембра 1892. године. Споредни ригороз (докторски или државни испит) из философије-психологије положио је 11. јануара 1893. године, чиме је завршио своје студије географије на Универзитету у Бечу (Станковић, 2015). Докторска дисертација обележила је Цвијића као светски признатог научника, те је означавана и као научно дело трајне вредности у области истраживања карстних терена.

Јован Цвијић се вратио из Беча у Београд средином фебруара 1893. године, а већ крајем марта указом Министарства просвете бива постављен за професора Велике школе за научну географију и етнологију. Исте године оснива Географски завод на Великој школи, претечу данашњег Географског факултета Универзитета у Београду, на чијем је челу био од 1893. до 1927. године и у чијим је оквирима вршио највећи део својих научних истраживања (Станковић, 2015). Већ 1894. године Цвијић установљава Географски семинар и, заокупљен свеукупном географском проблематиком Балканског полуострва, исте године покреће часопис „Преглед географске, геолошке и метеоролошке литературе о Балканском полуострву“. У Географском заводу 1896. године Цвијић је објавио своја прва „Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама“, која су послужила као својеврсна и врло детаљна смерница за опсежна антропогеографска истраживања насеља и становништва наших крајева. Управо због тога су више пута прештампована и на терену коришћена у раду бројних истраживача. То потврђује и чињеница да је већ 1902. године под Цвијићевим уредништвом објављена прва књига серије „Насеља српских земаља – Расправе и грађа“ коју је пратио и Атлас са 23 листа фотографија и карата. До 1923. године Цвијић је уредио чак 24 књиге поменуте серије која је 1921. године преименована у „Насеља и порекло становништва“. Године 1910. оснива Српско географско друштво у Београду, а 1912. под његовим уредништвом излази прва свеска Гласника Српског географског друштва, који је основао, уређивао и у њему најактивније сарађивао до краја свог живота (укупно 12 свезака).

Захваљујући изванредним научним резултатима и радовима публикованим у Србији и иностранству, Јован Цвијић је 5. фебруара 1896. године изабран за дописног члана Српске краљевске академије, а већ 4. фебруара 1899. године за његовог редовног члана. Једно од највећих признања за његов научни рад представља избор за председника Српске краљевске академије 1921. године, на чијем челу је био све до смрти, 1927. године. Од оснивања Београдског универзитета 1905. године постаје један од осам редовних професора Универзитета. Два пута је биран за ректора Београдског универзитета (1906. и 1919. године). Због изузетних доприноса светској науци изабран је за почасног доктора Сорбоне (1919) и Карловог универзитета у Прагу (1924), за дописног члана Чешке академије наука, Академије наука Совјетског Савеза, Југославенске академије знаности и умјетности, Италијанске академије наука, Ученог друштва Парнасос у Атини. Осим тога, Цвијић је био почасни и високоуважени члан многобројних географских, етнографских, природњачких и других друштава широм Европе (у Бечу, Нешателу, Берлину, Минхену, Женеви, Будимпешти, Букурешту, Варшави и Петрограду), а добитник је и бројних међународних признања и награда.

Основу Цвијићевог научног рада чинила су теренска истраживања, која су он и његови сарадници изводили у Србији, на Балканском полуострву и у Европи. За највећи део материјала из бележница може се закључити да представља управо теренске забелешке прикупљене током истраживачких екскурзија које је Цвијић организовао широм Балканског полуострва. Цвијић је на својим екскурзијама, осим Балканског полуострва, прошао већи део области тадашње Аустроугарске, Алпе Дахштајн, Француске Алпе и Јужну Француску, Немачку, Швајцарску, Јужну Русију, полуострво Крим, фјордове у Скандинавији, Норвешку до Трондхајма, читаву Италију (укључујући и Сицилију са острвима Липари), јужне Карпате и Малу Азију непосредно према Дарданелима. Из тог разлога неопходно је дати преглед истраживачких екскурзија које је Цвијић спровео. О неким екскурзијама писао је сам Цвијић (1914; 1923), али и други аутори, Радовановић (1958), Стојанчевић (1965), Маријанац (1996), Станковић (2007; 2015) и многи други.

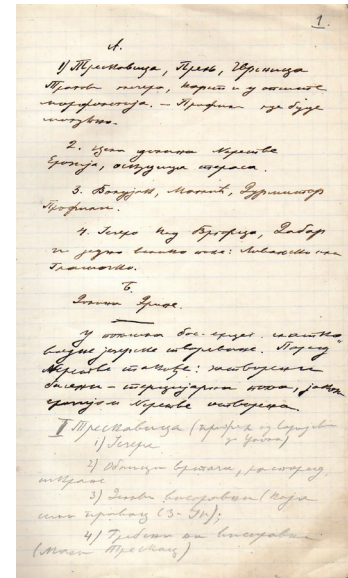

План путовања јул 1907. године на траси Берген-Хамбург-Лајпциг-Гота-Карлсбад-Беч-Београд

Јован Цвијић са бугарским колегама на планини Рили у Бугарској (1896)
(извор: Музеј града Београда, Легат Јована Цвијића)

На Кучају у источној Србији Цвијић је први пут био 1888. године, а већ следеће, 1889. године боравио је на Загребачкој гори, те се са Василијем Руварцем упутио у Крањску, испитао околину Постојне, Церкнишко поље и околину Љубљане, одакле се упутио ка Ријеци, Бакру и острвима Крк и Црес, да би затим истраживао најзанимљивија карстна подручја Далмације и Истре. Цвијић у својој аутобиографији наводи да је са професором Јованом Жујовићем пошао 1890. године на пут по Старој Србији, када је посетио нека места у околини Скопља и Митровице, те је истраживао Шар-планину (попевши се на врх Љуботен). Наредне године, теренски је истраживао карстне области Крањске, околине Трста и Истре, те је залазио у пристаништа и заливе далматинске обале Јадранског мора. Био је на врелима река Омбле и Цетине и од Дубровника, па кроз Конавле дошао у Боку Которску. Са приморја се упутио у Цетиње, те је преко Никшића стигао у Гатачко поље и истраживао холокарст Херцеговине. Након тога, у периоду 1892–1895, ограничава своја путовања искључиво на Србију, са посебном пажњом усмереном на тектонске проблеме и рељеф. Након тога (1896. године), упутио се у Бугарску и са тамошњим геологом Георгијем Златарским истраживао планину Рилу и клисуру реке Искар, када истражује и планину Витошу (са Димитром Илковим), те преко планине Вериле стиже у Самоков (Цвијић, 1923). У Босни и Херцеговини боравио је током 1897. године, када обилази висораван Трескавице, целу долину Неретве, планину Прењ, планину Чврсницу, долину Дрежанке и стиже до Мостара. Одатле је кренуо у испитивања карстних херцеговачких подручја и пошао у Столац, обишао Дабарско и Фатничко поље, те извео истраживања околине Билеће и Планае, Гатачког поља, Чемерног, Волујака, Маглића, глацијалног Трновачког језера, Биоча, Пивске жупе. Одатле је из Жабљака сам прокрстарио Дурмитор и његову околину, спустио се у Шавник, одакле се вратио у Босну, те из Шћепан Поља, на ставама Таре и Пиве, се упутио у Фочу, и преко Горажда и Праче стигао у Сарајево, а касније и у Мостар. У Цвијићевим бележницама налазимо детаљне описе ових насеља, као и њихове околине са посебним аспектом на пејзажне и естетске импресије којима ови предели делују на њега. На истраживачке екскурзије по Босни и Херцеговини упутио се и лета 1889. године.

План истраживања по Босни и Херцеговини

Полазна тачка била је град Травник, одакле стиже до Доњег Вакуфа, Бугојна, планине Стожер, Купрешке котлине и малих поља у карсту – Вуковског и Равног, а боравио је и у Грахову, Ливну, Дувну, Гламочу, Ракити и обишао Бушко блато (Станковић, 2015).

Пошто је у јулу 1898. године завршио истраживање поља у карсту Босне и Херцеговине, спустио се у Далмацију да проучи последице земљотреса у Сињу, да би из Метковића бродом кренуо ка Солуну. Тада је по први пут обишао албанску луку Сан Ђовани ди Медуа, као и пределе изнад Реците и Љеша (Маја Шелбуми), затим обилази Драч и Валону, те преко Крфа и средње Грчке стиже у Волос (Тесалија), обилази планину Осу, затим путује ка Пиреју и коначно стиже у Солун (крајем августа). Тиме започиње четворогодишње истраживање Македоније, Старе Србије и Албаније. Одавде је извршио и своје прве велике екскурзије до планине Кортач, путује у Серез и Нигриту, прати ток реке Струме и изучава језеро Тахино, наставља ка планини Бешик и стиже у Орфански залив, обилази планину Прнар да би се уз северну обалу Тахинског језера вратио у Серез и наставио путовање преко планине Круше до Дојранског језера и Солуна. Даље је из Солуна возом кренуо у Воден и стигао на Охридско језеро, посетио Битољ и успео се на Пелистер где је, као и у оближњем Прилепу, Крушеву и на Селичкој планини, истраживао природне појаве и процесе. Боравио је у Мариову и преко превоја Ђават поново се спустио у Охридску котлину. Град Охрид и његово језеро истраживао је десет дана и затим се упутио у Дервенску клисуру и Ресен, насеље у приобаљу Преспанског језера.

Још једном је путовао по Македонији и северној Грчкој (у пратњи Петра Јанковића, ћака), где је картирао неколико језера и њихове приобалне просторе (долину Вардара, Ђевђелију, Дојранско језеро, Кавадарце, Морихово, планину Нице, долину Меглена, Воден, слапове у Владову, бару код Техова, Островско језеро, Пећко језеро, Преспанско језеро, Костурско језеро, Врапчинско језеро). Из Грчке и Македоније, преко Шар-планине, доспео је на Косово и Метохију, посетио Јањево, Ново Брдо и манастир Грачаницу и на коњу одјахао до Вучитрна и Митровице. Велика македонска језера испитао је 1899. и 1900. године, дубину Скадарског и Јањинског језера мерио је 1901. године, а опсежна

Јован Цвијић у манастиру Враћевшница (19.6.1900)
(извор: Музеј града Београда, Легат Јована Цвијића)

истраживања на подручју Македоније завршио је тек у јесен 1910. године. У току 1899. године, пошто је од турских власти добио бујурудлију (одобрење), из Београда је отпутовао у Цариград и истраживао његову околину, а затим посетио Дедеагач, Енос и Кавалу. На основу теренских истраживања успешно је проучио и објаснио постанак и еволуцију Босфора, Дарданела и Мраморног мора (Цвијић, 1923).

Како би применио савремене европске начине истраживања, Цвијић организује прву студентску истраживачку екскурзију по Подунављу и Шумадији, низводно од Београда, већ 1900. године. О тим путовањима сведочи неколико бележница чији су делови овом приликом проучени и описани. Из њих сазнајемо да се са својим ученицима Цвијић упутио из Смедеревске Паланке 13. јуна 1900. године, пратећи долину Јасенице ка Придворицама и даље до Жабара, те обилазио околину Тополе и Опленца, када истражује Венчац, Букуљу и Космај, затим планине Рудник, Авалу. Надаље истражује околину Параћина, долину Велике и Западне Мораве, Овчар и Каблар, затим путује од Крагујевца до Чачка, изучава Овчарско-кабларску клисуру, Драгачевске планине, Јелицу, Троглав, Чемерну, Ужичке планине, Мучањ, Голију, долину Ибра. Из бележница се сазнаје да је у том периоду истраживао Ртањ, Стару планину, као и изворе, водопаде и тресаве у источној Србији. Осим тога, исте године Цвијић спроводи истраживања на подручју северне Македоније, Старе Србије и једног дела северне Албаније. Полазна тачка за путовања било му је Скопље. Тада обилази Скопску котлину, планину Карадаг, Каршјак (Водно), путује у Куманово и Нагоричане, до Криве Паланке, истражује Кратовске планине, долину Кочана, пење се на Плачковицу и Обозну у близини бугарске границе. Затим путује долином Струмице и Брегалнице, те стиже у Штип, одакле се преко Овчег поља враћа ка Скопљу. Потом креће у истраживање подручја Косова и Метохије, и то под јаком оружаном пратњом. Из Тетова прави излете у јужне и северне огранке Шар-планине, Сиринићке жупе, Језерачке планине, Феризовић на Косову пољу, Њилане, околину Новог Брда, затим до Грачанице и Приштине, и даље преко Вучитрна у Митровицу, одакле предузима екскурзије на брдо Звечан, планину Соколицу, преко Бањске у Рогозну. Затим преко Мокре Горе

полази ка Пећи, на екскурзију у Проклетије и даље Метохијском равницом у Ђаковицу, па у Призрен, обилази планину Црнољеву, те стиже у Феризовић (Цвијић, 1923).

Наредне, 1901. године, од 10. до 18. јула, организује Подринску екскурзију, када истражује Цер, Јадар, Иверак, Грачић, Градац, планину Јагодњу, Гучево, долину Дрине, Љубовију. Ова се наставља тзв. Босанском екскурзијом, која почиње 19. јула исте године обиласком подручја са друге стране Дрине. Полазећи од Шепака, преко Мајевице до Тузле, одјахао је до Кладња, Олова и преко Озрена до Сарајева. Одатле наставља даље јашући преко планине Романије и висоравни Гласинац иде у Власеницу и даље у Зворник, посећује Сребреницу, да би код Љубовије прешао границу и вратио се у Србију. Тачна траса неких од ових екскурзија, као и подаци прикупљени на њима, налазе се таксативно наведени у једној од Цвијићевих бележница. До 1903. године организовао је више од 20 истраживачких екскурзија по Србији на којима је сакупљена обимна географска и антропогеографска грађа.

Након тога Цвијић се упућује у истраживања по северној Албанији, полазећи од Цетиња ка Скадарском језеру и Скадру, одатле испитује средњоалбанске планине Маја Велс, Шелбуми, Хајмелит и Калметит. Затим из Љеша креће у испитивање приобалних планина Мали Ренцит и Какаричит, као и целе Скадарске котлине, да би кренуо на запад и преко Тарабоша, Малог Амлита, Шаког језера и Бриеса стигао у Улцињ. Одатле креће на север преко планина Сутормана и Румије, стиже у Вирпазар и испитује Скадарско језеро, али се због агресије албанских племена ту завршава ово истраживање. Затим из Бара креће ка луци у Санта Каранти у Епиру, одакле наставља пут планине изнад Делвинона, обилази језеро Жаовину, место Јањину, прави екскурзију до планине Мичикели, прелази преко Лесковика и Колоније и стиже у Корчу у јужној Албанији. Проучава Преспанско језеро и путује у Битољ, прелази преко планине Бабе и стиже у Кичево, те у Поречку котлину и обилази планину Голешницу. Одатле стиже до Скопља и враћа се у Београд (Цвијић, 1923). Посебно су значајна и Цвијићева истраживања вулкана Везув, у активном периоду, као и Флегријских поља у Италији 1904. године, о којима сведоче записи из његове аутобиографије и дневника Љубице Цвијић (Сте-

Јован Цвијић са сарадницима на обали језера Рикавац у Кучима (1913)
(извор: Музеј града Београда, Легат Јована Цвијића)

вановић, Малетић, Ранковић, 1987), а којима је такође посвећена једна од његових бележница, исписана на немачком језику.

Из записника Географског семинара забележен је извештај са екскурзије организоване 19–24. априла 1907. године, која је пратила трасу Београд – Ритопек – Гроцка – Смедерево – Брза Паланка – Подвршка – Сип – Текија – Оршава – Доњи Милановац – Београд, у којој су учествовали Јован Цвијић, Петар Јанковић, Владислав Нешковић, Боривоје Ж. Милојевић, Витомир Маринковић и Милорад Драгић (Стевановић и др., 1987). Из бележница, али и његове аутобиографије, такође се сазнаје да је током маја 1908. године обавио екскурзију у околини Раље (5. мај) у којој је учествовао са др Павлом Вујевићем и Ристом Николићем, као и на Космају (11. мај). Након тога, већ 20. маја пошао је на научну екскурзију по Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, која је једна од значајнијих и већих екскурзија, али је имао доста неприлика током путовања јер су га константно пратили аустроугарски официри, те су му одузимане белешке и ограничавано кретање. На том путу сапутници су му били Боривоје Ж. Милојевић и Јевто Дедијер.

Одатле се упућује ка Венецији, Женеви и Нешателу где учествује на Деветом међународном геолошком конгресу у Женеви, 28. јула. Из бележница сазнајемо да исте године планира пут у Минхен, Париз, Готу и Берлин, те у Лондон где завршава послове око публиковања неких радова, међу којима и актуелни политички обојени прилог о анексији Босне. Октобра 1909. године организује геолошку екскурзију на Копаоник у трајању од два дана, а поводом доласка бугарског краља Фердинанда који на њој и учествује. Након тога, Цвијић је на својим екскурзијама прешао од Бургаса и Варне до Дубровника и Сплита, од Олимпа до Карпата у Румунији, пењао се на све више врхове: Олимпа, Пелистера, Шаре, Дурмитора, Триглава, Маглића, Прења, Чврснице, Трескавице, Миџора, Ртња, на највише врхове Балкана (Старе планине) у Бугарској, од Вршке Чуке до Емина и Риле (Мусале). Године 1913. Цвијић прави велику екскурзију у источној Србији, те у Проклетијама која је трајала два месеца (Станковић, 2015).

По објави рата 28. јула (15. јула по јулијанском календару) 1914. године хитно путује у Ниш на позив престолонаследника

Александра Карађорђевића. Затим на позив Врховне команде иде у Крагујевац, па у Ниш, како би помагао влади у размештају команде. Већ почетком 1915. године на иницијативу Владе одлази у Лондон, а успут посећује и Рим и Париз. У Лондону је провео четири месеца на пословима од националног значаја. Након тога, у јулу 1915. године долази у Приштину где се задржава три месеца и проводи време у раду и научним екскурзијама. Затим из Приштине, преко Косовске Митровице путује у Рашку, па се упућује у Солун у коме се кратко задржава, те одатле одлази у Швајцарску (Нешател). У Нешателу борави током целе 1916. године и држи предавања на Универзитету и у Географском друштву. Потом се крајем године упућује у Париз на позив Универзитета Сорбона да као гостујући професор на Филозофском факултету држи предавања *О етнографији балканских земаља*, предвиђених за 1917. и 1918. годину, што је касније продужено и за 1919. годину чиме је његов статус изједначен са осталим професорима на Сорбони. Међу бележницама исписаним на страним језицима нашла се и једна која је већим делом исписана на француском језику, а на основу њеног садржаја наслућује се да представља припремне текстове за предавања која је Цвијић држао на Сорбони, 1925. године. Будући да у Паризу држи предавања о антропогеографским проблемима Балканског полуострва, овде објављује и своје капитално дело „*La Péninsule balkanique*“ (Цвијић, 1918). Исте године израдио је по налогу америчког географског друштва у Њујорку (САД) етнографску карту Балканског полуострва. Током Мирвне конференције Цвијић је именован за шефа за територијална питања америчке делегације у Паризу, те за експерта у одељењу за етнографске границе при делегацији Мирвне конференције од стране Министарског савета из Београда. Такође је изабран и за председника територијалне секције делегације Краљевине СХС. Присуствује потписивању мира у Версају, након чега одлази као делегат Српске академије наука у Брисел. Након завршетка Првог светског рата, крајем августа 1919. године враћа се у опустошени Београд (Станковић, 2015). Садржаји појединих бележница односе се на податке о начинима и принципима израде етнографске карте Балканског полуострва, као и многе друге методе које Цвијић том приликом користи.

Јован Цвијић са мештанима у Цазину (1921)
(извор: Музеј града Београда, Легат Јована Цвијића)

Средином 1920. године путује у Словенију и том приликом обилази Корушку, Доле, Откок на Врпском језеру, те организује екскурзије на Триглав и Пастерце. Након тога, због болести одлази на лечење у Беч, Карлове Вари и Праг. Почетком 1921. године посећује Сарајево и Дубровник. Године 1922. држи антропогеографска предавања у Сплиту и Осијеку, а наредне године добија позив да одржи предавања на Сорбони. Године 1924. путује из Прага у Добрну, те у Трст ради научног испитивања околине и пећина, а исте године његовом иницијативом основана је Спелеолошка секција Српског географског друштва. Након тога путује у Париз, где почетком 1925. године држи предавања о карсту на Сорбони и обавља екскурзију по југозападној и јужној Француској, када испитује велике пећине, међу којима понор Падирак и пећину Ла Кав. Ово је уједно била и његова последња екскурзија. Иако тешко болестан Цвијић не одустаје од својих планова за будућа научна истраживања, те планира екскурзије по западној Босни до Плитвичких језера, затим уговара другу екскурзију до Поповог поља и пећине Вјетренице, које због болести није никада реализовао. Јован Цвијић преминуо је у свом дому у Београду 16. јануара 1927. године.

Методолошки приступ у тумачењу Цвијићевих бележница

У циљу адекватног научног тумачења рукописа садржаних у Цвијићевим бележницама, приступило се одређивању методолошких принципа који ће се применити у овој публикацији. С обзиром на то да се ради о архивској грађи великог обима и изузетне вредности како са научног, превасходно географског, тако и са историјског аспекта, донета је одлука о избору најрепрезентативнијих и најчитљивијих рукописних текстова који ће се анализирати. Након одређивања научног тима, састављеног од већег броја истраживача и научних сарадника из различитих научних области, приступило се одабиру текстова и њиховој анализи у складу са научном експертизом сарадника. Извршен је детаљан преглед целокупне архивске грађе, односно 23 бележнице, које је Музеј града Београда ставио на располагање Географском институту „Јован Цвијић“ САНУ.

На почетку рада одабрано је укупно 190 страница за анализу (од стране 15 сарадника), да би се касније повећавањем броја укључених сарадника додавао и већи број анализираних рукописа, те је на крају анализирано нешто више од 300 рукописних страница и скица од стране 23 сарадника. Притом се водило рачуна о подједнакој заступљености текстова који се баве физичко-географским и антропогеографским проблемима, као и укључивању текстова који превазилазе националне оквире. Након тога се приступило транскрипцији рукописа у читљивији облик, те анализи како научне тематике, тако и просторних одредница којима се Цвијић бавио у својим бележницама. Даље је било неопходно извршити детаљну анализу Цвијићеве биографије, као и целокупног Цвијићевог научног опуса, публикованог у великом броју књига, како на српском, тако и на страним језицима, како би се утврдила временска димензија и потврдила претпоставка да се заиста ради о теренским бележницама, на основу којих су даље уобличавани и публиковани његови научни радови.

Како је уочено да бележнице садрже разнолике рукописе, тежило се утврђивању порекла сваког појединачног рукописа, како се не би приписали Цвијићу рукописи који су се битно разликовали од његовог оригиналног. Из тог разлога, било је потребно проучити комплетну библиографију радова како самог Цвијића, тако и његових ученика и сарадника, који су под његовим менторством и уредништвом објављивали у историјски блиском временском периоду значајан број радова из области геологије, геоморфологије, географије, антропогеографије, етнографије и слично. Тежило се и навођењу радова који су се бавили истом тематиком и простором у каснијем периоду, а који су се ослањали на изворна Цвијићева истраживања, чиме се указало на значај и утицај Цвијићевог рада и на касније генерације истраживача. Основна идеја у истраживачком приступу овим рукописима била је постављање паралела између научних схватања и доприноса у периоду када су рукописи настали и савременог научног домена из којих се исти разматрају, а које раздваја временски период од једног века. Надаље, морало се испитати да ли у оквиру бележница постоје и текстови и истраживања који до данас нису објављени, што би овој публикацији дало посебан научни допринос.

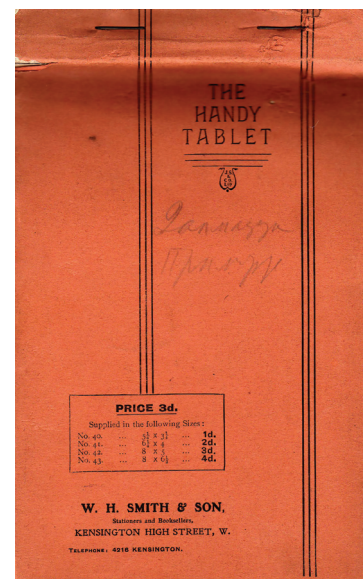
У раду се показала неопходном примена синтезе идуктивног и дедуктивног принципа у анализи рукописа. Указала се и потреба за научном дискусијом код појединих текстова, те је у више наврата уредништво организовало састанке на којима се дискутовало о проблемима у тумачењу рукописа и принципима за њихову анализу, те адекватној формулацији и облику у коме ће исти бити представљени. Вршене су и међусобне консултације међу сарадницима и уредницима, будући да је често долазило до преклапања научних области и простора којима су се рукописи у различитим деловима бавили, а у циљу што адекватнијег и свеобухватнијег приказа истих. Ради постизања научне објективности у тумачењу рукописа, навођене су искључиво констатације које су поткрепљене научно признатим чињеницама, а на основу којих су изнесена и стручна мишљења аутора о анализираним текстовима.

О анализираним бележницама

У анализираним бележницама доминирају теме које се односе на природне карактеристике појединих делова Балканског полуострва. Од предела источне Србије постоје белешке о Кучају, Ђердапу, речним терасама, површима и клисурама у сливу Тимока, Црноречкој котлини и на Озрену. У јужној Србији постоје оригинални рукописни текстови о Врањској котлини и Грделичкој клисури. Са простора западне и југозападне Србије у бележницама су обрађене Драгачевске планине, Овчар и Каблар, Ужичке планине, Голија, долина Ибра, Јагодња, Борања, Гучево, Пештер. Од природних одлика Балканског полуострва најдетаљније су обрађене теме везане за карст и глацијацију, па се тако помињу велика поља – Попово поље, Фатничко поље, Дабарско поље, Ливањско поље, а такође и високе планине, од којих је највише простора посвећено Прењу. У свесци на којој стоји наслов *Далмација и Приморје* налазе се белешке са Кварнера, околине Книна, Шибеника, Сплита и Дубровника (Ђалић и Стошић, 2015).

Међу анализираним рукописима нашла су се разматрања о именовану Балканског полуострва, о геоморфолошким процесима на територији Србије, о рељефу Рашке области, генези речних долина Лепенице, Јасенице, Голијске Моравице, Западне и Јужне Мораве, Тимока, Дрине, о абразионим терасама Грделичке и Ђердапске клисуре, о Злотској пећини, планини Рудник, физичко-географским истраживањима Босне, Херцеговине и Црне Горе, затим Далмације и Јадранског приморја, итд.

У анализираним бележницама заступљене су и антропогеографске теме. Међу њима се налазе делови посвећени дефинисању типова насеља, пописи и карактеристике становништва источне Србије, Косова и Метохије, Ибарског Колашина, миграциони токови, описи насеља и традиционалне народне архитектуре у различитим крајевима Србије, Далмације, Босне и Херцеговине, итд. Такође, овде се налазе и дефиниције појединих психолошких типова, делови посвећени историјској и политичкој географији, међу којима се истичу белешке под насловима: *Ушлицај европских*

Бележница „Далмација и Приморје“

држава на развипаак и ширење Србије, Проша Маијеја Ненадовић, Карађорђе, Косово, Хрваици, Буиари, Немачка култура, Меиана-сипазичка креишања, итд. У овом опусу постоји и посебна свеска (са укупно 28 страница) која садржи искључиво цртеже, махом стручне, али и неколико уметничких, који превасходно представљају вежбу приказа перспективе, са врло мало текста, те се претпоставља да потичу из ранијег периода, можда из студентских дана. Рукописне текстове је приликом објављивања допуњавао, мењао и парафразирао, с обзиром на то да у белешкама доминирају краће формулације. Но, и поред тога могуће је пратити основне теме којима се Цвијић бавио, што је евидентно на основу његовог научног опуса и тематике објављених радова.

О његовом начину рада сведоче и наводи његових сарадника и савременика: „Цвијић је иисао на шај начин шипо је најипре своје мисли и забелешке састављао у целину у виду ирвои концевипа, иа би заипим шај концевипи иоиуњавао и ирерађивао доипле док не би нашао за иоишредно да се шај концевипи ирешипше (односно да иа издикипује). За иипим је неки иуипи и шај нови концевипи доипуњавао и ирерађивао, и ако је било иоишредно давао да се и он ирешипше“ (Ердељановић, 1922).

Како је напред наведено, током израде ове публикације, стручњаци из различитих научних области одабрали су неколико стотина страница из Цвијићевих бележница, које су овом приликом анализирали. Међутим, овде је приказан само одабир оних најрепрезентативнијих, тачније, приказана је укупно 81 оригинална страница. Важно је напоменути да су аутори пратећих текстова за потребе ове публикације приступили детаљној анализи рукописа, посветили се опсежном истраживању Цвијићевог научног рада, као и рада његових следбеника и наследника, како би у веома концизним цртама приказали и образложили њихов садржај и значај.

Осим доминантно присутног оригиналног Цвијићевог рукописа, на појединим страницама јављају се и други рукописи. За исте се претпоставља да су их приликом заједничких путовања писали његови сарадници и ученици, а у каснијем периоду и његова супруга која га је често на путовањима пратила. Међу Цвијићевим сарадницима било је, осим универзитетских професора

и студената, и мноштво писмених људи из разних крајева Србије, а најчешће се радило о свештеницима, учитељима, чиновницима и јавним писарима. Будући да се углавном радило о личностима које нису препознатљиве у научном и историјском домену, њихова пуна имена и конкретни доприноси остају нејасни.

Неке бележнице у заглављу садрже и лична имена, те тумачимо да могу представљати и научне доприносе појединаца који следе Цвијићеву школу и које Цвијић свесрдно подржава и саветује, па они шаљу сопствена истраживања и извештаје са терена на увид Цвијићу, као свом ментору, али и уреднику водећих часописа тог времена. Међу овима, издвајамо нека имена: А. Вујадиновић, М. Раденковић, Антоније Лазић, М. Радосављевић, Љубомир Лотић, Илија Синдик, Б. Цветковић, С. Грковић, Идбар Хусо, Хофрат Пасини (Hofrath Passini), итд., за које се претпоставља да су сарађивали са Цвијићем у одређеним доменима његовог научног рада и учествовали у појединим научним екскурзијама које је организовао. Иако су исписи имена малобројни, није познато чији рукописи су заправо у питању, јер се у оквиру самих бележница преплићу различити рукописи. Само се на једном месту у бележници појављује назнака „*Лазих њисао*“, за коју се претпоставља да упућује на Антонија Лазића, Цвијићевог техничког цртача. Скица велике вртаче под називом Пониква, код Бакра на Каставској површи, једна је од ретких уз коју стоји датум: 20. март 1923. године, као и ознака да су је израдили Лазић и Раденковић, а на основу садржаја страница види се да представљају белешке са научне екскурзије. Многе скице које се налазе у оригиналним бележницама су, након техничке обраде, објављене у појединим Цвијићевим радовима и књигама, али има и оних за које је готово немогуће поуздано утврдити да ли су и у ком облику публиковане у Цвијићевим или у делима његових сарадника. Међу бележницама Јована Цвијића, иако малобројне, нашле су се и свеске исписане у целости другачијим рукописом од његовог. Поједини делови ових бележница коришћени су и објављивани како од стране самог Цвијића, тако и под именима неких од његових сарадника и ученика, а веома често у часописима које је сам Цвијић уређивао. Њиховом анализом долази се до закључка да се научни рад Цвијића и рад његових сарадника и ученика у многим аспектима

1. 127
 № 3

J. D. Wagner, Landwirt
 D. Traus, Herrschaft
 Rosenthal, y. r. d. y. d. d.

Handwritten notes and a circular stamp with the number 265.

Handwritten text on a piece of paper with a hat icon at the top.

Myasno Zagreb, y. r. d. y. d. d.
 Anonimni P. r. d. y. d. d.
 Zagreb

Milenko Cvijanović, Tjerova (Kus)
 na Mirovaia Comita, nek. y. r. d. y. d. d.
 Mbanica

M. Daganobuh. 1/6 4.

Еврейско 1923

Circular stamp with the number 265.

Marka Pagocobuhit - y. r. d. y. d. d.
 y. r. d. y. d. d.

Handwritten numbers: 30, 10, 40, 20.

Circular stamp with the number 274.

Čabo Tjebuhit, y. r. d. y. d. d.
 Trobaovcebo.

Ugda. X. y. r. d. y. d. d.

Hofrath Passini,
 Baidimarkon, Parajiro...

Plan: № 414, y. r. d. y. d. d.

Dienar korune, Sommer
 parken Spauzi. Komplex.

Dr. Anton Feifalik
 y. r. d. y. d. d.

In Handwritten y. r. d. y. d. d. as
 Allgemeine Erdkunde.

нераздвојно преплитао, те да је готово немогуће утврдити апсолутну истину о томе коме поједине белешке заиста припадају и на чији научни и истраживачки допринос се односе. Из тог разлога, аутори текстова не улазе у оригиналност самих рукописа, те се садржаји са одабраних страница из бележница, који су овом приликом проучавани и тумачени, разматрају у ширем домену дугогодишњег Цвијићевог научно-истраживачког рада чији су несумњив део.

Основна тежња уредништва била је да у анализи ових бележница да посебан научни осврт на Цвијићев рад и допринос који је својевремено имао за различите научне дисциплине, као и да у том процесу дозволи ауторима да дају сопствени печат анализи ове изузетне архивске грађе. Изнесени ставови аутора у овој публикацији не изражавају нужно ставове уредника. Аутори преузимају правну и моралну одговорност за идеје изнесене у сопственим тумачењима објављеним у публикацији.

Александра Терзић

das Bachniveau herab
ist.

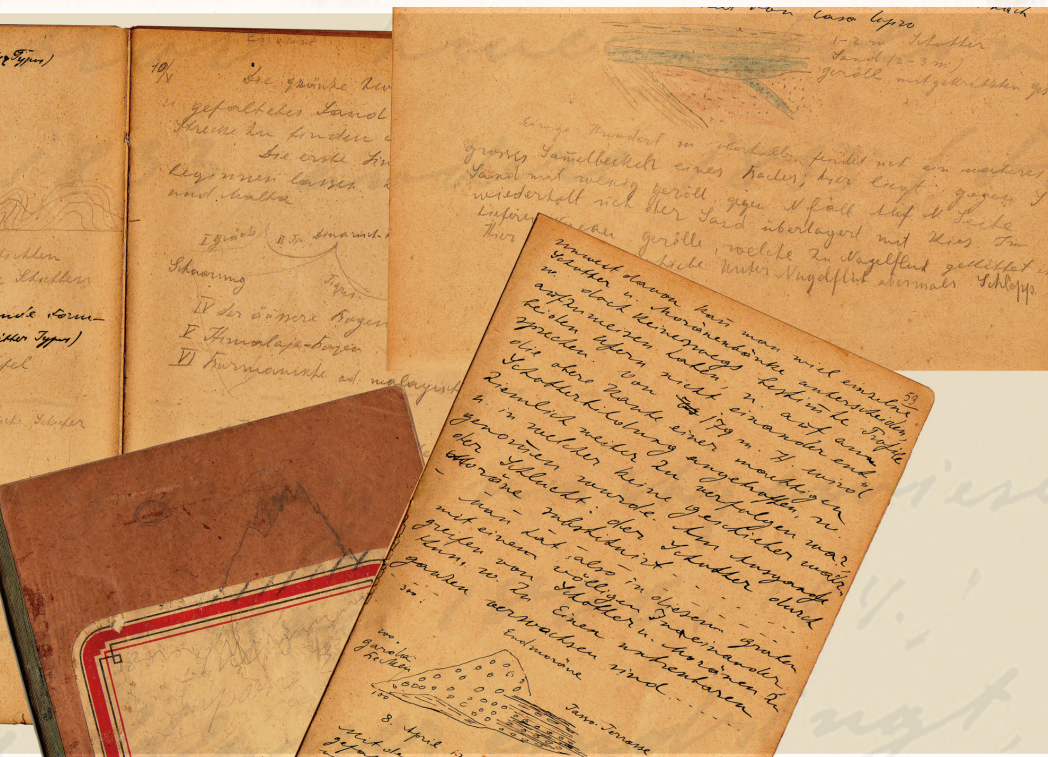
b.) Trümmerteile in der
dort mit einer Doline an
als Golyotta bezeichnet
welche sich befindet.

— alle Höhen, in welche
nach der Schmalbers Theorie
wasser der Eislöcher durch
über dem Fels sondern

chender - jener der Ma
Plamina Höhle es
der oberfläche; ober
Trümmerhaufen

БЕЛЕШКЕ НА
НЕМАЧКОМ ЈЕЗИКУ
(1889-1893)

, Eishöhlen rein. - do
chdringt nicht in
läuft durch Klüfte

72

Lebenslauf

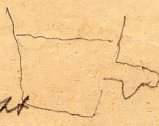
Ich, Jakob ²⁹ ~~28~~ ²⁹ ~~28~~, griechisch-orthodox,
 der am 28 Sept 1865 in Lutscha
 in Böhmen geboren, wo meine Eltern,
 Theodor u. Marie katechrisch sind.
~~Ich habe mit~~ mit dem Zeugnis der
 Reife, welches ich das Schuljahr 1884
 1884

Die Schotterflöte sind
 oft durch versiegende
 Klüfte charakt. Schauer
 davon versetzt in
 Thonfeldern. Das
 im dem oberflächliche
 von gleicher Natur gestellt
 Tiefe mit dem
 Grundwasser.

Einfluss der
 Trauer, merkw. 1555
 von Wels

Tauygerölle.

Mein Fach erreicht
 die Trauer, das
 Bett verflacht der höhere Tauygerölle
 sich u. wird eine Tasse in der Mitte
 schmaler.

Teufelstein hat sich das Leben des Litzkau
 (wie in den Tälern)
 In dem glacialen Schotter kommen
 die Tische vor, welche trocken und
 oft blind sind; Blinden Thier
 mit Tullandbüchen.

Gerollen
 unter dem Wasser
 liegt

На последњој страници бележнице, у којој доминира текст на немачком језику о Балканском полуострву, налази се део биографије Јована Цвијића такође на немачком језику, коју је сам писао. Претпоставља се да је састављао за потребе администрације при крају докторских студија.

*„Lebenslauf
Ich, Jov. Cv., grichisch-orthodox, bin 28. (29?) Sept. 1865. in Loznica in Serb. geboren, wo meine Eltern, Theodor u. Marie zuständig sind.*

Mit dem Zeugnis der Reife verliess ich das Belgrader Gym. 1884.“

„Биографија

Ја, Јов. Цв., православне вере, рођен сам 28. (29?) септембра (према јулијанском календару – прим. Ј. К-М.) 1865. године у Лозници у Србији, где су живели моји родитељи Тодор и Марија.

Са сведочанством о положеној матури завршио сам Београдску гимназију 1884. године.“

Даље, на страници се налази текст и скице који се односе на неке одлике слепих долина (испуњеност шљунковитим седиментима, појављивање и истицање воде – подземне воде). Примери на скицама се односе на реку Траун, која се налази западно од Велса недалеко од Линца у Аустрији. На првој скици приказан је случај када је шљунковити нанос сув, а на другој када је испод нивоа воде. У тексту се наводи да ниједан поток (притока) не стиже до реке Траун (друга скица), те да се њихове долине ушавају и сужавају. Такође се наводи да су слепе долине са понорима одлика потока који истичу из шљунковитог наноса глацијалног порекла, те да ти потоци пресушују и да су њихове долине често слепе.

Јелена Ковачевић-Мајкић

Од јесени 1889. године Јован Цвијић је почео да слуша предавања из геологије код Едварда Сиса (Eduard Suess). Прва бележница садржи предавања из регионалне геологије света, почевши од Индијског полуострва, преко Африке, Аустралије, Новог Зеланда, Јужне Америке до Арктика.

На приказаној страници је скица Северне Африке и Синајског полуострва на којој је представљен геолошки састав.

Љубичастом бојом су означени црвени гранит и сијенит (претежно архајске старости).

Плавом бојом су означени палеозојски шкриљци.

Зеленом бојом је означена креда.

Жутом бојом су означени терцијарни седименти, конкретно миоцен у Барки (означен на скици).

Наранџастом бојом су означени еоцен и олигоцен. У овом еоцену је позната оаза Фарафра (означена је на скици).

Назначено је и да је на северозападним обалама Црвеног мора „кретацејска“ (кредна) зона богата фосилима.

Удубљења се налазе испод нивоа мора. То су дубоки ровови на граници Евроазије и Индоафрике.

Представљена страница, као и остале странице бележница обилују веома илустративним скицама са бројним детаљима. На скици су наведени топоними Тибести, Ахагар (Хогар), Алжир, Дарфур, итд.

Јелена Ковачевић-Мајкић

cordill - gefaltete Gebirge,
 die östliche Reihe aus älteren
 die meist aus jüngeren Schichten
 zusammengesetzt. Die vulkani-
 schen am meisten auf mita,
 zwischen zone Goldvorkommen
 Heils der Cordillere de las
 Andes, Heils dem granit. Land
 im Norden von der Schaarung
 so wie auch im Süden
 die mittl. Kreide hat sich erhal-
 ten. Tabakul bis Andes in Folge
 von Gerallen - fangen die
 Kette erst im verschwinden
 an

Füßloch von

sehr auffallende Falten,
 von Schiefer
 aufgerichtete Schicht
 der Kreidezeit
 Meiss
 Cordillera
 Cordillera
 Frachit
 Sillen
 Andes
 Marañon
 Andes
 Cordillera
 Frachit
 Sillen
 Andes
 Marañon
 Andes

die Frachiten nach dem - , sind älter als die Andes,
 sie sind später durch Erosion geteilt - ganz ganz Erosions

Der mittlere Lauf der Marañon
 nun ^{älter} jünger von Keno-
 zän -

Abbildung (die Marañon's Quellen)

großes granit

На још једној приказаној страници из бележнице са предавања из геологије су текст и скица који се односе на Кордиљере.

Јован Цвијић је забележио да су Кордиљери набране планине, да се источни венац састоји од старијих, а западни од млађих шкриљаца. Најчешће се између тих зона налазе вулкани. У Обалским Кордиљерима делимично има појава злата и гранита.

Скица се односи на простор јужно од Еквадора (извори Марањона). Стоји и текст да стене у средњем току Марањона морају бити старије од ценомана.

Такође је забележено да су речне долине приказане на скици: „... *касније израђене ерозивним процесима – сасвим младе ерозивне долине*“.

Поједине реченице у Цвијићевим бележницама нису могле да се протумаче јер се у њима појављују топоними за које нисмо сигурни на шта се односе било због немогућности да са сигурношћу тврдимо шта је записао или због непознавања тог топонима.

Јелена Ковачевић-Мајкић

24. Mar 37.
 Isotachen sind die Curven gleicher
 Gerdensnelligkeit. -
 Die Wasserführung
 durch die Kismessung
 der Isotachen.

$\frac{W}{Q} = V_m$

Wassermenge durch Querschnitt
 $q =$ mittlere Gerdensnelligkeit
 Querschnitt

In Tiefe mit der Zeit
 Abzug (verdrängt kaltes)
 In gewissen Tiefen, wo
 größere Tropfen herrschen
 mit Strom

Die Wassermenge ist nicht constant;
 sie variiert mit dem Wasserstande. Bei
 jeder Messung ist notwendig anzugeben
 bei welchem Stande derselbe
 vorgenommen wurde.

Es ist notwendig die gemessene
 Gerdensnelligkeit auf die mittlere
 zu korrigieren. (weil die Gerdensnelligkeit
 sehr unregelmäßig ist. - Eine

H

$h_m = h + [(H) - H]$

Die Gerdensnelligkeit unserer Wasser
 theilchen ist von der Tiefe abhängig.

46

38.
 Auch die so genannte Curve
 ist nicht im Laufe der Jahre
 constant. Das Profil wird verän-
 dert, durch die Ablagerungen
 und die Lössunterkurse
 wurde eine andere

Wiederbestimmung 3 mal gemacht
 die maximale Gerdensnelligkeit, 85%
 davon stellt die V_m (mittl. Gerdensnelligkeit)

1. Das Profil Q der Wasserführung ist nicht eben
2. Gefälle die Anzahl von
 von welche sich der Wasserpiegel
 pro 1 km verhält

5 m pro 1 km
 $\frac{5}{100}$, Früher hat man
 das geschrieben 1 m auf 100 m
 $\frac{1}{100}$

Aus Profil und dem Gefälle
 können wir einen Schluss auf die
 Wasserführung ziehen.

III_259_56

III_259_58

У једној бележници са предавања Едварда Сиса (Eduard Suess) на последње четири странице налази се рукописни текст који се односи на брзину течења воде у рекама.

Представљен је метод за израчунавање средње брзине воде помоћу изотахија (кривих које спајају места са једнаком брзином воде), а затим и како се одређује профил на којем ће се мерити брзина воде, коришћењем различитих инструмената за мерење дубине воде, у зависности од њене величине. Следе основе о односима протицаја и водостаја (чињеница да количина воде није константна и да варира са водостајем, те да је приликом одређивања профила важно знати при којем водостају се мери профил, односно количина воде, па је потребно израчунати средњу брзину), зависности брзине воде од њене дубине (водостаја), њене количине, наноса и потрошње. Коришћени су примери реке Елбе, а цитиран је и Андреас Рудолф Харлахер (Harlacher, 1881), који наводи примере за Елбу и Дунав.

Такође је записано о неопходним поступцима за утврђивање годишњих количина воде (да би се одредио годишњи протицај неопходно је конструисати криву потрошње воде за различите нивое воде). Забележено је и да крива потрошње воде није константна током године. Профил се мења захваљујући наносима, па тиме и крива потрошње воде постаје другачија.

Даље у тексту стоји:

– да се у Доњој Аустрији на основу мерења максималне брзине воде, које се обавља три пута годишње, рачуна средња брзина воде и то као 85% од тих вредности;

– да је за одређивање брзине воде потребно знати површину профила и воденог огледала, његов нагиб дуж тока, као и однос између пада корита и брзине воде. Стоји и напомена да се нагиб, који се изражава у ‰ (број m на 1000 m), раније изражавао као однос 1 m на одређеној дужини у m (на пример 1 : 200). Такође је написано да се на основу профила и пада тока може извести закључак о брзини воде. Као последица величине пада повећава се брзина воде у рекама. Трење (P) делује у супротном правцу и зависи од храпавости речног корита. Полази се од тога да величина трења зависи од квадрата брзине воде.

На крају последње странице стоји навод литературе Boblay, *Journal de geologie* (1831). Реч је о чланку Puillon Boblaye (1831). *Notice sur les alterations des roches calcaires du littoral de la Grece. Journal de geologie*, pp. 144-165.

Einfluss der Kontinente auf die Temperatur:

22° N.B.

	Valencia 2 1/2° E	Dordam 30,7° E	Konst. Antwerp 22,8° E
Winter	5,8	0,0	-8,2
Sommer	15,3	17,4	-13,8
Jahr	10,2	8,5	18,7
			19,7
			5,4
			3,0

Um 24° B. grad, nördlich genod; mittelk wirken sie erhöhend.

der Unterschied der Welt und Ostküsten.

a) Ufer des Atlantischen Ozean

57,2° N.B.

Nein (Leb. meteor)	Kälteste W	20. Mittel	Jahr
	-19,9	10,6	-3,8
Norden (Schland)	2,9	11,3	8,2

44,7° N.B.

Kalifornien	-5,2	18,0	6,3
Nordcaux	5,8	20,6	12,8

36,5° N.B.

Norfolk	4,6	25,9	15,1
S. Toronto (Kanien)	11,5	21,5	17,5

Genugpolarkont. Von W. 44° N. B. 98° E.

-16,1 } 21,9° für ~~10° Länge~~ 41° Länge
 20,4 } für 10° Gradlänge -3°
 2,0 } für 5,1 Temperaturzunahme
 } für 10° Länge +0,7°
 } -8,2°

Um 24 wirken Kontinentalemp. mittelk.

Westküste Westküste hat auch höheres Winter- u. Sommer Klima.

Током прве године студија у Бечу (1889–1990) Јован Цвијић је слушао предавања из метеорологије код Јулијуса Хана (Julius Han). У свесци се налазе белешке о климатским елементима (температури ваздуха, ваздушном притиску, циркулацији ваздуха, падавинама итд.) и њиховим карактеристикама.

За приказ је изабрана страница на којој су белешке о утицају континенталности на температуру ваздуха. Табеларно су приказане зимске, летње и годишње температуре у пет градова (Валенсија, Потсдам, Курск, Оренбург и Семипулатинск), идући од Атлантског океана ка истоку, а затим су израчунати и градијенти. Закључује се да северно од 24° северне географске ширине температура ваздуха са континенталношћу опада, а јужно од 24° северне географске ширине расте.

Такође табеларно, приказане су разлике између западних и источних обала океана на различитим географским ширинама у најхладнијем месецу, најтоплијем месецу, као и годишње и то:

а) на обалама Атлантског океана коришћени су подаци са станица Наин, Халифакс и Норфолк на источним обалама Северне Америке, као и Абердин, Бордо и Сан Фернандо на западним обалама Европе. Закључено је да западне обале Европе у односу на источне обале Северне Америке имају углавном више температуре и зими и лети.

б) на источним обалама (мисли се на Тихи океан) коришћени су подаци са станица Ајан, Владивосток и Шангај на источним обалама Азије, као и Ситка, Умпакуа и Сантијаго на западним обалама Северне Америке.

Јелена Ковачевић-Мајкић

Die mittlere Jahres-temperatur
der nördl. u. südlichen Hemisph.
15°C.

Erde		
Jan.	Juli	
Wärth. 8,0	22,5	
Kühl. 17,5	12,4	
Erde 12,8	17,2	Unterschied 4,8

Die Bestrahlungswert können nicht
erklären warum die Temp. der Erde
im Jan. gegen Juli ^{ganz} zunimmt das
ist Effect der ungleichen Wasservertheilung.
Zur Zeit der Jork die Temp. der
Erde die niedrigste. Zur Zeit der
Appl - die grösste ~~Temp.~~

Was wäre die Temperatur
einer gahlen Land- und Wasser
hemisph.

Sandhemisph. 18,7

Wasserhemisph. 14,5

90° 45° Sand 11,0

45° - 45° Wasser

Jul- 45° Wasser

45° - 45° Land | 22,8

У једној бележници са предавања из метеорологије и климатологије, које је Јован Цвијић имао током усавршавања на Бечком универзитету, налази се и страница на којој је наведена средња годишња температура ваздуха на Земљи (15,0°C). Такође, дата је средња јануарска температура ваздуха на Северној (8,0°C) и Јужној хемисфери (17,5°C) и средња јулска температура ваздуха која је на Северној хемисфери 22,5°C, а на Јужној 12,4°C. Средња јануарска температура ваздуха на Земљи је 12,8°C, а средња јулска износи 17,4°C.

Између осталих, знања стечена из области метеорологије и климатологије, послужила су Цвијићу да у књизи *Балканско полуострво*, објављеној на француском језику (1918b), као и у издању на српском језику (1922a), прикаже климатску карту Балканског полуострва. Колико нам је познато (ако се изузму карте јануарских, односно јулских изотерми које је израдио Павле Вујевић 1912. године) ова карта климатских, или како сам каже „климатских“ зона представља први картографски приказ климе, односно климатских регија Балканског полуострва.

На самој карти је приказано распрострањење „средњеевропске климе“, „медитеранске климе“, „залива медитеранске климе“, „утицаја степске климе“, „жупа блажије климе“ и „алпијске климе“, а у пратећем тексту је на основу „географског распореда растреситог материјала који покрива тле“ и ученог типа вегетације описана просторна заступљеност поменутих климата, као и фактори (пре свега геоморфолошки) који их одређују (Цвијић, 1922a).

Узимајући у обзир величину посматраног простора, као и расположиви фонд климатолошких података у то време, разумљиво је што у овом делу климатска регионализација није извршена на основу квантитативних вредности климатских елемената.

Бошко Миловановић

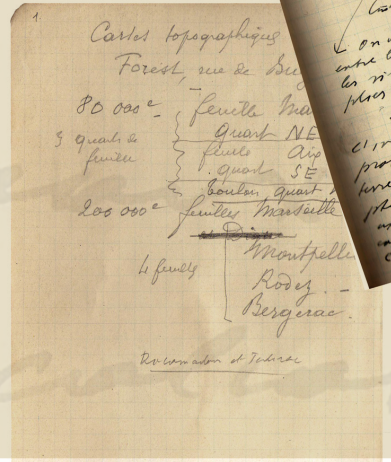
nicacoes do Servi
Portugal, t. II Lisboa

Les formations

extrêmement
gal.

Le plus beau

est dans le

arrives et cre'ta
du Toge. - Région

БЕЛЕШКЕ НА
ФРАНЦУСКОМ
ЈЕЗИКУ
(1917-1925)

2 asêles

10

Ernest Fleury: Les lapie's des calcaires au Nord du Tage. - Com. "Anuários do Serviço Geológico de Portugal, t. II Lisboa 1917.

Les formations lapiaires sont extrêmement fréquentes en Portugal.

Les plus beaux lapie's portugais sont dans les calcaires liassiques, jurassiques et crétaciques du Nord du Tage. - Région neuve et avec une moyenne de précipitation annuelle de 950 mm. Les eaux de ruissellement travaillent les roches dures par corrosion chimique et par usure mécanique. Les précipitations très fortes favorisent davantage l'usure mécanique que la corrosion chimique, en ce sens, qu'elles donnent à celle-ci la force suffisante pour devenir prépondérante; inversement les précipitations faibles limitent ou restreignent l'action de l'usure et facilitent celle de la corrosion.

У оквиру бележница Јована Цвијића налази се већи број страница на француском језику. Странице су нумерисане, а коришћене су првенствено десне, односно парне. Могуће је да су непарне странице остављене за накнадне белешке. Поједине странице сачуване су само делимично. Рукописни текстови на француском језику углавном су настали приликом коришћења литературних извора. Имајући у виду године њиховог објављивања, јасно је да су први рукописи настали најраније 1917. године.

Цвијић је у том периоду боравио у Паризу, где је крајем 1916. године дошао из Нешатела. Предавања на Универзитету Сорбона почео је 15. јануара 1917, а 29. јуна исте године добио је званичан акт из Министарства просвете у Паризу да је наименован да држи предавања „О етнографији балканских земаља“ на Филозофском факултету Париског универзитета. Акт се односио на 1917. и 1918. годину, што је накнадно продужено и на 1919. годину. Тиме је Цвијић изједначен у правима и дужностима са својим колегама на Сорбони (Стевановић и др., 1987).

Приказана страница означена бројем 10 је прва од четири на којој су белешке из књиге Ернеста Флерија „Les lapiés des calcaires au nord du Tage“ (*Шкрапе у кречњаку северно од Тежа*) (Fleury, 1917). По свему судећи, Цвијић је до књиге дошао врло брзо по њеном објављивању. Књига је о карсту у Португалији, а његови рукописи се односе првенствено на формирање и опис шкрапа. Цвијић је забележио: „*Кречњачке формације су екстремно честе у Португалији. Најлејше португалске шкрапе су северно од Тежа у кречњачким стенама из доба лијаса (јуре) и креде. То су јоли региони са просечним атмосферским падавинама од 950 мм. Оштрање воде делује на тврде стене преко хемијске корозије и механички.*“ Он такође наводи да велика количина падавина у већој мери ствара механичка оштећења него што то чини хемијска ерозија. Супротно томе, мала количина падавина умањује дејство механичке ерозије и даје предност хемијској ерозији.

На страницама које следе су Цвијићеве белешке о карсту, као и опис шкрапа на неколико локалитета у Португалији. Овим белешкама додао је и неколико реченица о шкрапама у Нормандији (Француска) и у САД, које је преузео из других литературних извора. На основу свега анализираног може се закључити да су му ове белешке послужиле у научно-истраживачком раду (Свијић, 1924; 1927), као и за припрему уџбеника.

46.
Les jamaes fossiles

I Il y a deux variations:

1. Les sables et argiles d'âge oligocène ont été déposés dans les bassins de Belgique, et c'est l'opinion de V. d. Broeck et les autres. Les mêmes sédiments dans les poches de phosphorites dans les bassins de Beauce en France les jamaes sont donc d'âge prétertiaire (les bassins) ou d'âge pré-oligocène, les poches de phosphorites de Beauce.

2. Les sédiments déposés sur le calcaire se sont peut-être affaissés, ou ils sont tombés dans les jamaes postérieurement, c'est-à-dire après la sédimentation.

D'après l'état des choses des observations actuelles il est probable que les sédiments mentionnés se sont déposés dans les jamaes pré-existantes.

На приказаној страници налази се рукописни текст о фосилним јамама. О њиховој генези Јован Цвијић износи две могућности. Према првој, песак и глина су депоновани у олигоцену, што је мишљење Ван ден Брука (V. d. Broeck) и других. Овај тип седимената налази се у цеповима са фосфоритом у Француској у региону Кос ди Керси (*Causses du Quercy*). Према томе, јаме би требало да потичу из периода пре терцијара или пре олигодена. Седименти који леже на кречњаку су се обурвали у јаме касније, односно после седиментације. Из приказаног је вероватно да су ови седименти депоновани у већ постојећим јамама. Према другој, фосилне јаме вероватно су неогеног порекла и настале су од пукотина које су последица тектонских и епирогених померања током плиоцена и „дилувијума“ (плеистоцен). Најбољи пример за то представљају јаме код Мочила у околини Дубровника. Помињу се и јаме у Француској, јама Добри До и друге у Црној Гори, као и оне у околини Трста. Цвијић такође бележи и присуство калцитних творевина на површима црногорског карста, као и на Велебиту. Ови примери помињу се у *групој књизи Геоморфологије (1926)*. Пример Кос ди Керси дат је у оквиру поглавља *Морфолошки типови кречњачких шверена*, потпоглавље *Прелазни типови* (Цвијић, 1926, с. 457).

На већини страница које следе дати су описи и објашњења пећина у различитим деловима Европе, као и у Северној Америци. Осим осталих, Цвијић је приказао пећину Хан (*La Grotte de Han*) и подземни ток реке Лес (*Lesse*) у Белгији. И овај приказ нашао је место у *групој књизи Геоморфологије (1926, с. 449)*. У приказу реке Лес Цвијић је користио и наводе из рада Е. Ван ден Брука и Е. Рахира (Van den Broeck, Rahir, 1903).

Као основа за рукописне текстове о подземним водама Цвијићу су послужили и књига Огиста Добреа (Daubrée, 1887), као и рад Е. Фурнијеа (Fournier, 1902) о реци Сер (*Serre*), која протиче кроз департаман Авејрон (*Aveyron*) на југозападу Француске.

Gaëlle Hallair, Милан Миленковић

Grotte de Rochefort.

58

Elle se compose:

1. De quatre grandes voies d'issues, qui descendent de l'altitude de 235-225 m. à deux salles à l'altitude de 195-185 m. (Salle du Sabbat)
2. D'étroits couloirs, sinueux et s'ouvrant compris entre les niveaux de 175 et de 205 m.
3. D'une conduite encore plus étroite de 168 m. d'altitude et au cirque bruyamment un ruisseau.

Les quatre descentes ont servi tout les jours anciens de la Somme ~~qui se met~~ d'abandonnant nécessairement.

A eux correspondent les galeries et les dômes de la grotte de Rochefort.

Le cours ^{d'eau} actuel se trouve au-dessus de la grotte n'apparaissant que dans la conduite étroite et basse 3.

Il y a donc ici trois phases d'entassement vers le bas du cours d'eau intermédiaire.

На приказаној страници налази се рукописни текст који се односи на пећину Рошфор (*La grotte de Rochefort*) у јужном делу Белгије.

Јован Цвијић је за ову пећину записао следеће:

„Сасијоји се ог:

Четири велика канала који се сјушћају са висине 235–225 m у две просторије (Salles de Sabbat) на висини од 195–185 m;

Уских вијугавих сифонских канала између 175 и 205 m;

Још ужег канала на 168 m надморске висине, где постоје и шесте уз хук.

Четири канала заправо су некадашњи понори реке Ломе (Lomme), који су се постепено сјушћали. Њима одговарају галерије и кујоле пећине Рошфор. Данашњи покови су изход пећине и јављају се у уским и ниским каналима. Према њој, то су три фазе сјушћања одземног покова.“

Овај рукопис је у незнатно измењеном облику Цвијић објавио на српском језику у другој књизи *Геоморфологије* (1926) на страници 449. На истој страници написао је и једну реченицу о пећини Еправ (*La Grotte d'Eprave*), која се налази недалеко од пећине Рошфор, при чему је такође користио своје рукописе на француском језику.

У рукописима су забележени и подаци о пећинама Ремушам (*La Grotte de Remouchamps*) и Тилф (*La Grotte de Tilff*), које се налазе у близини града Лијежа (*Liege*) на истоку Белгије. Ове пећине приказане су на страници 451 поменутих књига.

Ј. Цвијић је у Паризу боравио и током школске 1924–1925. године, када је на Универзитету Сорбона држао предавања о карсту. Иако је његово здравствено стање већ било знатно погоршано, постоје записи да је у том периоду посетио неколико пећина на југозападу и југу Француске (Стевановић и др., 1987). Може се претпоставити да рукописни текстови на француском језику потичу из периода у којима је Цвијић боравио у Француској.

Gaëlle Hallair, Милан Миленковић

The variance is given
New M = 5 X 4 = 20
Use, 103 = 20 + 110
and variance = 103

Tempo Myster
The variance is given by
the volume of the
data. The variance
is given by the
square of the
standard deviation.
The variance is given
by the square of the
standard deviation.

Tempo Deciso

На неколико страница бележнице, у којој су рукописни текстови Јована Цвијића већином на немачком језику, настали највероватније током или непосредно након његових студија у Бечу (1889–1893), налази се разматрање имена Балканског полуострва. У овој публикацији приказане су прве две странице, на српском језику, док је у наставку рукописни текст на исту тему на немачком језику. Издвојени текст препознаје се у приказу дела Теобалда Фишера (Theobald Fischer) *Die südosteuropäische (Balkan-) Halbinsel* (Цвијић, 1894), објављеном већ 1894. године, где је Цвијић обрадио разна имена Балканског полуострва, што је потврда претпоставке о времену настанка рукописа бележнице.

Одмах на почетку странице Цвијић у загради пише да је пре ослобођења Србије и Грчке, Август Цојне (August Zeune) у свом делу *Gea (Gaea)* објављеном 1808. године, на стр. 53, употребио име Балканско полуострво, и то за простор који је до тада називан Европска Турска. Даље Цвијић бележи промене назива полуострва:

- „1) До почетка овога века: *Отоманско царство (Muradgea) и тинерари*
- 2) *Zeune у Gaea даје име Б. П.* (Балканско полуострво – прим. Ј. Т.)
- 3) *Турска и Грчка, грчко, турско, Европска турска, грчко, илирско. Примери за ово име иолиничко. Ritter и његови следбеници, који уносе свуда класична имена, и овде зову Грчко. Исто нестјаје имена Б. П.* (Балканско полуострво – прим. Ј. Т.) *да није уишцај А. Буа, који је доказао да нема централног ланца?*“

На крају странице, у последњем пасусу, додаје: „*Имена стјалној још никако нема у европској литератури. Кийертиа 1881. зове Југоист. Европ. Полуострво* (Југоисточно Европско Полуострво – прим. Ј. Т.), *и војнички инсти* (војнички институт – прим. Ј. Т.) *(87) Европским оријентом.*“

Преформулисан и употпуњен објашњењима, овај текст објављен је у напред поменутом приказу. У њему је Цвијић, критикујући Фишеров назив Јужноисточно (Европско) Полуострво, представио по фазама, различита до тада у литератури коришћена имена полуострва и дао аргументе за задржавање назива Балканско полуострво. И овде примењеним еволутивним (генетским) приступом тумачио је политички, историјски, културни и физичко-географски контекст географске номенклатуре. Истим методом, Цвијић је ова разматрања употпунио и синтезно приказао и 25 година касније у публикацији *Балканско полуострво и јужнословенске земље* (1922а).

11.

Gudke Wagner p 92
 og koga ce ne robe dume Ebronka
 Styrka, ima 3-4 imena: Trsko¹⁾
 Styrko, Trskowyrsko u Karpka.
 Naomnivanu y, kao Wagner, go ce sa
 i u cionu, ako ce u teknuu upoban
 name nastanu Trskovob, namno ^{Leba}
 go urob naceca Gbuna u Gyrpuna,
 a prvi nazivamyju reuane najye to.
 gupha u uerpa eoyop. gauru
 gauru laena y rautuone ce ovyku
 id naujan, u. gaur uayvopko vy
 ayra ebrvokor Tena (Lejold.
 die mittlere Hölle Europa 1874 452.
 Ann.) je pripadamo Nemoro-Turneko
 Gropadpiter kapakop gauru
 nauja, u. da u upovone ay gaur
 go Tarp M. gao je ime isean vonyay.
 Tarp. radnja nauja ga je ipu
 gauruena Tena y Gala 1888 p 53

На приказаној страници рукописног текста, Јован Цвијић пише о називима Балканског полуострва: „*Guthe Wagner p 92., Од када се не зове више Евројска Турска, има 3-4 имена: Грчко¹⁾, Турско, Грчкојурско и Илирско. Найомињали су, као Wagner, да се с истим, ако не и већим њавом може назвати Јужнослов. (Јужнословенско – прим. Ј. Т.), иошто је већи гео њејов насељен Србима и Бујарима ио броју надмашују остале народе иолуострва и северна ејноир. (етнографска – прим. Ј. Т.) ираница јужних Словена у илавном се иокрива са линијом, која дели иолуострво од ируја евројској. Лейел (Leipold: die mittlere höhe europas 1874 _52 Anm.) је иредложио Источно-Римско.“*

Овај текст Цвијић је скоро дословно објавио у поменутом приказу *Разна имена Балканскоја Полуострва (1894)*, додајући да је пометња у називу полуострва (1830–1880) утицала на појаву нових имена, као што су Европски Оријент (1877, 1887), Јужноисточно Европско Полуострво (1881, 1892) и друга. Даље, у рукопису бележнице Цвијић закључује: „*Оројграфски карактер централној ланца, који би се иројезао од Црној до Јадр. М. (Јадранског Мора – прим. Ј. Т.) дао је име целом иолуострву Балк. (Балканско – прим. Ј. Т.). Заблуда. Изгледа да је ирви ииоиредио Zeune у Gaea 1808, с. 53.“* Исте податке наводи и у наставку објављеног рада, објашњавајући да је први Јохан Аугуст Цојне (Johann August Zeune) 1808. године дао име Емско полуострво (по планини Hämus – Балкан), верујући да постоји велико Централно било, које се пружа од Црног мора кроз средину полуострва до Јадранског мора. Истакао је утицај идеја Хумболта и Ритера и аналогију са називима Апенинског и Пиринејског полуострва, као и са именом Америка, које је дато грешком.

У књизи *Балканско иолуострво и јужнословенске земље (1922)* Цвијић је употпунио хронолошки промене назива, али је дао и систематизовани, детаљнији приказ схватања рељефа полуострва кроз историју, посебно планине Балкан (Старе планине). За разлику од првог рада (1894), у којем препознаје једну од две „балканске заблуде“ (погрешно схватање орографије, тј. непостојање Централног била), у *Балканском иолуострву и јужнословенским земљама (1922а)* констатује и другу грешку (назив Балкан на турском језику значи планина уопште и турско становништво је тако називало само источни део старог Хемуса, најнижи и најбезначајнији, док су истраживачи почетком XIX века погрешно употребили то име за читав класични Хемус). На основу ове две заблуде Цојне је полуострву 1808. године дао име Балканско полуострво. У наставку текста Цвијић одређује и проблематичну северну границу полуострва, те указује на физичко-географске, етнографске (антропогеографске) и политичке аспекте разграничавања. У напред наведеном раду, као и поменутој књизи Цвијић закључује да нема места мењању имена Балканском полуострву.

Истраживања Злотске пећине (данас познате под именом Лазарева пећина) на планини Кучај у Источној Србији, Јован Цвијић је спровео 1889, 1890. и 1891. године, у оквиру својих систематских и обимних теренских истраживања ове планине (Цвијић, 1893). Већ у Уводу наводи да су претходно о Кучају писали Ами Буе (Ami Boué), Ф. Хофман (F. Hoffmann) и Јован Жујовић, а Хофмановим наводима посвећује највећу пажњу, цитирајући његов „Извештај г. министру финансије о појављивању каменог угља и о ограничењу рудног простора за државу у Сењу 1875.“ Цвијић је у својој теренској бележници о Злотској пећини записао:

„1. У хомојеној њећинској њлини нашао сам само њдејде врло сићушна зрнца кварца.

2. Наћене две омање вилице од *Urs.sp* (*Ursus spelaeus* – пећински медвед, прим. Ј. Ђ.) и многи зуби; међу њима има их сићиних, од млађих индивидуа.

3. Рбине од њосућа у култи. слоју. Неки комади њо савршенстићу израде и њо орнаментиици имају сасвим млад изилед. Орнаментиика је сасвим разнолика; има је у облику венаца на њорњем делу суда, за њим обични набори и исцуйчења са малим њлићким руйама и најослејку црће облика лука. Неки комади од њосућа изиледа да су њлећосани или њлачани.“

Занимљиво је да је рукопис у бележници вишеструко краћи у односу на текст објављен у раду *Географска исцйићивања у обласци Кучаја* (1893). У раду записује: „Многе су ме тешкоће омеле те при првој посети Злотске пећине, 1. и 2. августа 1890. године, нисам могао боље проучити (...). За то сам је 2. и 3. септембра 1891. изнова проучавао.“ То наводи на закључак да кратки рукопис у бележници највероватније потиче из 1890. године. У објављеном раду детаљно разматра геоморфолошке одлике пећине, а такође посвећује много пажње седиментима. Притом даје профил са означеним слојевима и упоређује своје налазе са поменути резултатима Хофмана из 1875. године. Уз анализу седиментних слојева дотиче се и питања заштите, што је претеча данашњих активности на указивању о потреби заштите геонаслеђа. „У последње су време највећи девастатори Злотске Пећине природољубиви гости Брестовачке бање, који овамо у групама долазе, и, као што сам се прошлог лета уверио, енергично и немилосрдно копају и претурају тражећи кости, да би имали „успомена“ на бању“ (Цвијић, 1893).

Јелена Ђалић

На скици, сачињеној током теренских истраживања околине Београда, приказан је синтетни попречни профил Виноградског потока од Топчидерске цркве према Бањици са литолошким карактеристикама и морфогенетским елементима рељефа. На овом профилу Јован Цвијић је приказао обале плиоценог језера са обележеним булбударским стадијумом (на скици означен словом „Н“). Изнад скице је записао: „*Те се обале састајају њолукружно у њорњем делу долине и њиме њоказују да залив Булбударској сѡадијума, њије даље ишао изван ње долине.*“ У наставку текста стоји да је долина ширине око 1 km и без водотока, изграђена у „*креѡацејским*“ (кредним) кречњацима. Цвијић сматра да је сама долина била залив Сарматског мора, а затим да је поплављена плиоценим језером, које се пружало и изван њених граница до последње фазе (булбударског стадијума), када се простирало само у овој долини. На самој скици он је дефинисао најнижу, београдску површ, висине 120-140 m и прегиб (булбударски стадијум београдске фазе) на висини 110-120 m.

Скица овог профила, као и друге током теренских истраживања послужиле су Цвијићу за утврђивање обалских линија Панонског мора или језера плиоцене старости и изношење хипотезе о абразионом пореклу површи у Шумадији. Резултате овог истраживања публиковао је у више радова и студија, а међу њима се издвајају: *Језерска ѡласѡика Шумадије (1909), Абразионе и флувијалне ѡврши (1921), Балканско ѡлоустѡрво и јужнословенске земље (1922) и ѡрва књѡа Геоморфолоѡије (1924)*. У раду *Језерска ѡласѡика Шумадије* детаљно је приказао београдску површ и између осталог описао профил са приказане скице. „Око Београда су врло широке старе долине: булбударска, мокролушка, бањичка и друге... Од Топчидерске цркве иде пут поред Пчеларника за Бањичко Брдо кроз широку, праву долину, у којој нема водотека и нема знакова да га је било. Око ових долина има обалска линија усечена у београдску површ и нижа од ње.“ (Цвијић, 1909, с. 14). Аутор је ову скицу графички модификовао и званично објавио у раду *Абразионе и флувијалне ѡврши (1921)*.

Цвијићеви закључци о пореклу рељефа Шумадије подржали су његови ученици и сарадници, међу којима и Петар С. Јовановић у докторској дисертацији „Прибрежни језерски рељеф београдске околине“ (1922). Од иностраних научника само је Норберт Кребс (Norbert Krebs, 1922) изнео неслагање са Цвијићевим објашњењем, а касније и Јован Жујовић (1929). Међутим, педесетих година XX века, П. С. Јовановић је у раду „Осврт на Цвијићево схватање о абразионом рељефу по ободу Панонског басена“ ревидирао Цвијићево и своје схватање о постанку шумадијских површи и дефинисао их је као флувиоденудационе. Ово тумачење касније су прихватили и остали геоморфолози (Роглић, 1952; Јовановић, 1956; 1969; Лазаревић, 1957; 1960; Зеремски, 1957; Марковић, 1965; 1978; Петровић, 1988). Ипак поједини аутори нису у потпуности одбацили Цвијићеву хипотезу и сматрају да се настанак шумадијских површи може сагледати у комбинацији абразионих и флувиоденудационих процеса (Јовичић, 1957; Лазаревић, 2007).

Рукописни текст под називом „*Рудник и Ос(т)ровица*“ настао је током теренских истраживања Шумадије у јуну 1900. године. Увидом у остале рукописне текстове из бележница може се закључити да рукопис не припада Јовану Цвијићу, већ да је овај текст записао неко од његових сарадника на терену према Цвијићевом казивању.

Запажања о Руднику обухватају 14 страница теренске бележнице и садрже опис морфологије и генезе ове области, податке о геолошком саставу терена, вулканизму и палеовулканским облицима у рељефу, хидролошким развојима појединих водотока и др. На основу рукописног текста закључује се да је Цвијић стигао и до највишег врха Рудника – Великог Штурца, који данас носи његово име – Цвијићев врх (1132 m).

О истраживању Рудника Цвијић је писао у многобројним радовима и студијама синтезног карактера. Свестраност у научном раду и опусу Цвијић је исказао и кроз приказ Рудника у различитим темама, од анализе палеовулканског рељефа, преко тектонских процеса, до развоја хипотезе о абразионом рељефу у Шумадији, при чему је користио и делове овог рукописног текста.

Посебно су интересантне приказане странице на којима је изнета дилема о припадности Рудника одређеној тектонској јединици: „*Ост(т)аје нерешено иш(т)ање: да ли Рудн. (Рудник – прим. А. М. П.) је тектонским процесима припада Родопској маси или је по времену истинанка истовешан са истинанком Динарској систем, и према томе он и његова породујења на С (северу – прим. А. М. П.) заједно имају самосталну орјентацију, чине самосталан млађи иланински систем.*“

У наставку рукописа изнете су идеје и планови за даља истраживања, као што су посета источном делу Рудника, утврђивање старости раседа и ерупција, геолошка испитивања, како би се утврдила припадност. На основу дотадашњих испитивања изнето је мишљење да је вероватније да Рудник припада Родопској маси.

Ово теренско истраживање послужило је Цвијићу за постепени развој идеје о прелазним зонама, које се налазе између Родопске масе и веначних планина. У развоју ове хипотезе прво је у оквиру „динарске системе“ издвојио „Рудничку групу планина“, у коју је сврстао Рудник, Венчац, Букуљу, Космај и Авалу, истакавши да оне имају специфичне тектонске и друге особине (Грудић, 2015). Касније је ове прелазне зоне издвојио и у другим областима и назвао их „Übergangszone“ у раду *Die tektonischen Vorgänge in der Rhodopenmasse (1901)*, а о њима пише и у раду *Die Tektonik der Balkanhalbinsel (1903)*. Детаљнија тумачења о Руднику и издвојеној зони Шумадијских планина налазе се у *првој књизи Геоморфологије (1924a)*.

Савремена геолошка и геоморфолошка истраживања допринела су формирању многобројних другачијих тумачења и тектонских рејонизација, али је несумњив Цвијићев допринос у формирању прелиминарних идеја и дефинисању почетних праваца истраживања.

Рукописни текст под називом „*Од Крајујевца до Чачка*“ налази се у бележници коју је Јован Цвијић са својим сарадницима писао у јуну 1900. године током теренских истраживања по Шумадији. На почетку текста, који обухвата како физичкогеографска, тако и антропогеографска проучавања, Цвијић је забележио своја запажања о долини реке Лепенице. На првој страници налазе се подаци о морфологији терена, геолошким и педолошким карактеристикама, као и поређења са долином реке Груже. Констатовано је да је област горњег слива Лепенице, односно од Драче шумовитија. Дефинисано је и развође између сливова Лепенице и Груже и издвојени су истакнути врхови као што је „Липничка Глава“ (Липова Глава, 534 m н. в., у југозападном делу развођа од Корићана ка Гледићким планинама). У геолошком саставу овог дела слива Цвијић је запазио кречњаке и пешчаре и записао да они „*чине онде овде мале кршеве на сџранама Лейенице*“.

У овом рукописном тексту Цвијић је забележио је и да је „*долина Лейенице у њорњем њоку веома уска, 50–80 m*“ за разлику од долине Груже, која је много шири. Током ових теренских истраживања, он је обишао и извор Лепенице у селу Голочелу на Гледићким планинама, за који констатује да је слабе издашности. У свом тумачењу, не уносећи квантитативне податке, извор Лепенице упоређује са извором реке из свог родног краја, Штиром. Новијим теренским истраживањима ове области констатовано је да је извор Лепенице, Студенац (380 m н. в.), каптиран за водоснабдевање насеља Голочело, те се само вишак воде прелива у корито Лепенице. На самом извору постојала је чесма до јула 2004. године, када су извршени додатни радови на каптажи, и простор око извора затворен. У односу на некадашње непрегледне шуме, данас је евидентан антропогени утицај, те су на падинама Гледићких планина око извора само делимично очуване шуме храста и букве (Милановић, 2007а).

Теренска истраживања у сливу Лепенице послужила су Цвијићу за развој хипотезе о језерској пластици Шумадије и публикавање резултата. Међу многобројним његовим радовима ове тематике издвајају се *Језерска њласџика Шумадије (1909)*, *Абразионе и флувијалне њоврши (1921)*, као и *џрва књџиџа Геоморфологије (1924)*.

О Цвијићевом истраживању у сливу Лепенице писао је и Јакша Џајевић (1965). Актуелност ове теме условила је и каснија геоморфолошка проучавања ове територије, међу којима се издвајају Бранислав П. Јовановић (1969) и Милош Зеремски (1983а; 1983б). Геоморфолошка истраживања на неколико профила од Жежеља ка долини Лепенице вршио је Б. П. Јовановић и у раду Рељеф средњег и доњег дела Великоморавске удолине (1969) објавио да не постоје поуздани докази о постојању абразионих површи у доњој Лепеници. Резултати хидрогеографских истраживања овог слива представљени су у монографијама Живадина Степановића (1974) и Ане Милановић (2007а), као и у више радова поменутих аутора (Степановић, 1966; 1969; 1974; Милановић, 2006; 2007д).

Ана Милановић Пешић

13/11 1900. г. М. Б. в. в. в. 8^h 30' а. м. (1)

у Меланку (11^h 11' а. м.) у 1^h р. м. Комна
у Натанцице (3^h р. м.)

Око Меланке је Јасеничка Котлина, која
широка али не потпуно равна гна. Мла
местинице је ве примечна у свиме. Са
Меланке је на северу јанов паноса у јужном
це и Јасенице. Физиономија је врло јунак
буно мутноко зиченио ма ја главна мута
нема, али аз као реми мабу мурови и
рајеви; има у врла идурих великих огува,
облици некаже руге оже ују којом је дна
ча голина Јасенице. Момеду рајева аз
миле и муге а во мма пооче коесе
и Комети за кукурс; обје-ојесе бизи и
во Која вјеленица на Јасеници.

Курге во голина Јасенице и Кукурс, нема
пасаца, јелазји се тек во станана мма
вирм, тако се на мбуги сајални пан
мерасе, која на Ј. Меланку, јелан ога
мураве, јалва сео стр глорига.
Ово пасца је пројана гуаулија на сајални
40-50 м (3) мма сајални Меланке. Нема
на мениј мбуги мма отоло микрелиа мбо
ске пасаница, особито је отоло мбуги
у правни сео од Курге до Натанцица
мобелима има само мале, јеље примет
них, змбуги мма Меланке, у мјим голинама
нема јаруге миме перасе голине. Мма је
јаре вобугиано земоните перигон
Кокон, ма ја се и то ујудесе руге
према пројанети; обе сајални Меланке
и Јасенице је најгоће мма мма се
обе сајални. Сајалнија је мма мма

Током јуна 1900. године Јован Цвијић је вршио теренска истраживања по Шумадији, о чему сведочи и овај рукописни текст из теренске бележнице. На основу анализе осталих текстова може се закључити да рукопис не припада Цвијићу, већ некоме од његових сапутника, који је бележио његова истраживања. На почетку сазнајемо да је путовање започето 13. јуна 1900. године возом из Београда (записано „Б“). Око 11 h, Цвијић је био у Паланци (Смедеревска Паланка), одакле је наставио своја истраживања долином Јасенице. Анализом целокупног текста, који је приказан на више страница, може се закључити да се Цвијић кретао долином Јасенице од доњег тока ка изворишном делу, из Паланке, преко Наталинаца и Тополе ка Руднику и притом вршио физичко-географска и антропогеографска истраживања.

На приказаној страници забележен је опис доњег тока Јасенице и њене алувијалне равни. На почетку је записано: „Око Паланке је Јасеничка котлина, доста широка али не још тако равна гна. Има меситице једва приметних узвишења. Састављена је из алувијалног наноса Кубринице и Јасенице.“ У наставку се констатује да су на овом простору распрострањени лугови и оранице, као и да у долинама ових река нема насеља, већ само неколико воденица. Закључује се да се насеља јављају тек „на ивици заравни или терасе“ и издваја село Придворице. Анализирајући морфологију терена он издваја и речне терасе, нижу зараван око Паланке и „длувијалну зараван 40–50 m (?) изнад заравни Паланачке“.

У наставку текста дат је опис морфолошких одлика и генезе терена, анализиран је геолошки састав, као и карактеристике земљишта и типови вегетације. Осим тога, у рукописном тексту се налазе подаци и о становништву и насељима.

Овај рукописни текст, као и неколико других из исте теренске бележнице послужили су Цвијићу за изношење хипотезе о абразионим површима Шумадије. Тако у раду *Језерска њласџика Шумадије (1909)* указује на абразионо порекло површи и у сливу Јасенице, при чему код села Блазнаве издваја Рипањску површ. У наставку рада пише: „Од Жабара преко Јунковаца, Наталинаца и ниже долина Јасенице је асиметрична. Лево ниске стране представљају најниже делове пиносавске равни, док десне, стрме и око 100 m више од левих припадају рипањској површи“ (Цвијић, 1909, с. 46). На основу овога он закључује да се после отицања Пиносавског језера Јасеница усекла уз његову обалу на граници две поменуте површи. У поменутом раду изнео је своје закључке и о генези и морфологији долине Јасенице. Он сматра да изворни крак ове реке до села Рудника представља младу долину V облика без дефинисаних речних тераса, док се низводно од села Рудника до ушћа уочавају заравњени ртови, трагови старе долинске равни. У њој је усечена млађа долина V облика и издвајају се две речне терасе, висине 23 m и 5–10 m (Цвијић, 1909).

Резултати каснијих геоморфолошких истраживања слива Јасенице објављени су и у монографији Раденка Лазаревића (1959) и научним радовима Милоша Зеремског (1982) и Чедомира Милића (1985), а хидрогеографских у монографији Радослава Глишића (2002).

На неколико страница рукописног текста са теренских истраживања по Шумадији забележена су запажања Јована Цвијића о долини Западне Мораве, са посебним освртом на Пожешку котлину. Он истиче да је долина Западне Мораве у целини пробојница и највећа река западне Србије, са великим количинама воде које потичу од притока, које су богатије водом од свих осталих река Србије. У сливу су заступљене знатне количине падавина, високе планине, нарочито на југу (зато су ове притоке и најиздашније водом). Према Цвијићу, у сливу се издвајају две карактеристичне котлине – „*јуџаљско-јожешка*“ и „*чачанско-краљевачка*“. Затим даје опис речних обала Западне Мораве на деоници Гугаљ – Овчарско-кабларска клисура, њихов морфолошки опис и геолошки састав терена. Констатује да од њеног почетка Скрапеж и Ђетиња задају правац пружања, као и Бјелица. „*Особитији сйицај јаких река: Скрајежа, Ђетиња, Моравице, Бјелице на крају јожешко-јуџаљској поља у шекшонски сйворену койлину, йроизвео је велику реку.*“

У наставку рукописа Цвијић разматра утицај геолошког састава и морфологије терена на позиционирање насеља. „*Висина до које дойиру шкриљци и йешчари одређује висину села, јер су блажи најиби, више елувијума и ораница.*“ Забележено је да су села разбијеног типа и куће допиру до већих надморских висина у односу на насеља у источној Србији, док су села у околини Ибра највиша. Затим детаљније проучава саму Пожешку котлину и бележи да су у ситне боре на северном ободу Пожешке котлине набрани палеозојски шкриљци, искључиво динарског правца пружања, северозапад-југоисток. Такође, анализира и начин коришћења земљишта у Пожешкој котлини, наводећи да је богато земљиште равно и често плављено поменутих рекама, а да су насеља по ободу и косинама око ње.

Овај рукописни текст Цвијић је искористио приликом сумирања својих проучавања о флувијалној ерозији и објавио у *другој књизи Геоморфологије (1926)*. Геоморфолошке карактеристике овог дела слива Западне Мораве обрађене су и у монографијама Боривоја Ж. Милојевића (1948) и Милоша Зеремског (1983).

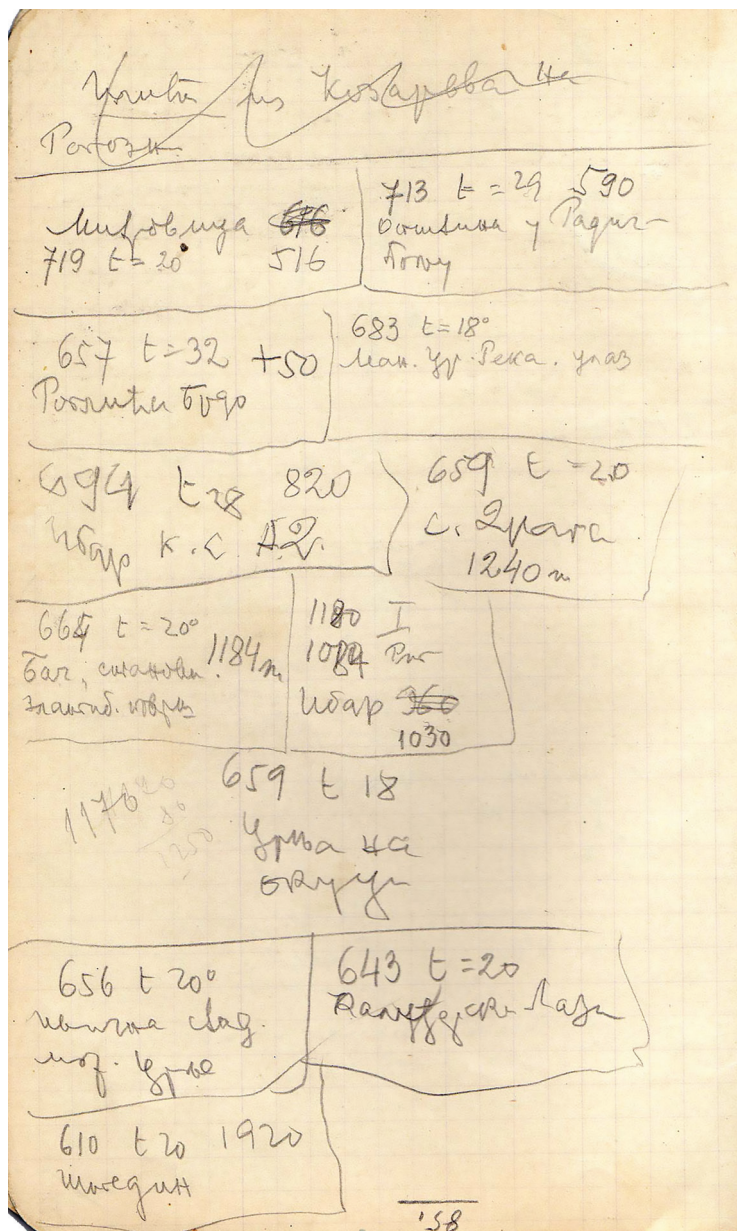
Марко Урошев

Током теренских истраживања по западној Србији, на путу од Драгачевских према Ужичким планинама, Јован Цвијић је забележио и своја запажања о долини Голијске Моравице, што је приказано на првој страници овог рукописа. Описан је део долине од Ивањице до Манастирске клисуре, која се налази између Малича, Градине и Обле Главе. Између осталог, Цвијић бележи да је „*долина Моравице код Ивањице сасвим уска, сивешњена између високих брда, махом шумовитим*“. Затим констатује да се долина проширује према Приликама, где је најшира у том делу слива. Ту Моравица наилази на Малич и клисуру Градина, у коју се дубоко усекла, а река тече по стеновитом кориту. У наставку он описује планине на путу Прилике – Катићи, на левој страни слива Моравице.

На следећој страници Цвијић је приказао скицу пружања венаца и бора источног дела групе Ужичких планина: Малича, Градине, Кукутнице, Мучња и насеља Прилике.

Ове белешке Цвијић је искористио приликом својих проучавања Мачкатске површи и других облика прибрежног рељефа и објавио у *првој књизи Геоморфологије (1924а)*. Каснија истраживања извршио је Радован Ршумовић (1960), чија монографија представља најдетаљнију геоморфолошку студију овог слива. Резултати хидрогеографских истраживања слива Голијске Моравице представљени су и у раду Љубинка Сретеновића (1955) и монографији Марка Урошева (2007).

Марко Урошев

Приказани рукопис, који обухвата четири странице, представља саставни део теренске бележнице која је сачињена током физичко-географских и антропогеографских истраживања северозападнoг и северног дела Косова и Метохије, Рашке области и Златиборске површи. Рукопис се односи на измерене вредности надморских висина, релативне висине (вероватно тераса) и температуре ваздуха, у појединим случајевима. Укупно су дати подаци за 28 локација у долини Рашке и долини Ибра, од Косовске Митровице до ушћа Рашке у Ибар.

У овом рукопису Јован Цвијић је дао исте податке и за поједине више делове Ибарског слива, односно за високе басене, нпр. за Коштам поље. На основу тога може се претпоставити да је и овај басен сматрао језерским у претходним фазама његове еволуције. Приказани подаци у овом рукопису (надморске висине, релативне висине) наводе на закључак да се Цвијић бавио проучавањем речних тераса као сегментом једног општег геоморфолошког процеса у сливу Ибра. Подаци су узети систематично, што указује на намеру да се одређени процес стави у шири контекст, односно да се подаци повежу за целокупан простор Моравског слива. Из свега поменутог, запажа се да је главни циљ Цвијићевих теренских радова записаних у датим белешкама био истраживање старих језерских басена и абразионог рељефа.

Део ових истраживања Цвијић је објавио у Гласнику Српског географског друштва (1921-1922), у раду *Конформни и инверсни рељеф, њолијенейске долине, накалемљени меандри*, где се издвајају „ове три морфолошке црте земљишта, које су најчешће везане за области старих језера и старе језерске пластике, која је можда боље него игде развијена на Балканском полуострву, почевши од долине Ибра, преко Косова и Метохије и преко повије код Прешева до суббалканског низа котлина“ (Цвијић, 1921, с. 95). У истом раду, од 95. до 108. стране, Цвијић детаљније образлаже своја истраживања која је уочио на овом терену. Део ових истраживања обрадио је и у раду *Абразионе и флувијалне њоврши* (1921).

Милован Миливојевић, Жељко Бјељац

Грделичка Клисура (црква)

Спомен на цркви, која се налази на путу из Београда. Највише
облика, димензија итд. Сликама црквице и њеним де-
таљима.

Немање је овога објекта у овоме. Ово је црква
католичке вероисповести, која је изграђена у 18. веку, а не
у 17. веку, као што се чини из описних података. Црква је
изграђена од камена, а не од опеке. Унутрашњост је
у стилу барока. Највише је забележено у опису, да
је црква изграђена у Београду. Ова црква је изграђена
у 18. веку, а не у 17. веку, као што се чини из описних
података. Унутрашњост је у стилу барока. Највише је
забележено у опису, да је црква изграђена у Београду.
Црква је изграђена од камена, а не од опеке. Унутрашњост
је у стилу барока. Највише је забележено у опису, да је
црква изграђена у Београду. Ова црква је изграђена у
18. веку, а не у 17. веку, као што се чини из описних
података. Унутрашњост је у стилу барока. Највише је
забележено у опису, да је црква изграђена у Београду.

Ова црква је изграђена у 18. веку, а не у 17. веку, као
што се чини из описних података. Унутрашњост је у стилу
барока. Највише је забележено у опису, да је црква
изграђена у Београду. Ова црква је изграђена од камена,
а не од опеке. Унутрашњост је у стилу барока. Највише
је забележено у опису, да је црква изграђена у Београду.
Црква је изграђена од камена, а не од опеке. Унутрашњост
је у стилу барока. Највише је забележено у опису, да је
црква изграђена у Београду. Ова црква је изграђена у
18. веку, а не у 17. веку, као што се чини из описних
података. Унутрашњост је у стилу барока. Највише је
забележено у опису, да је црква изграђена у Београду.

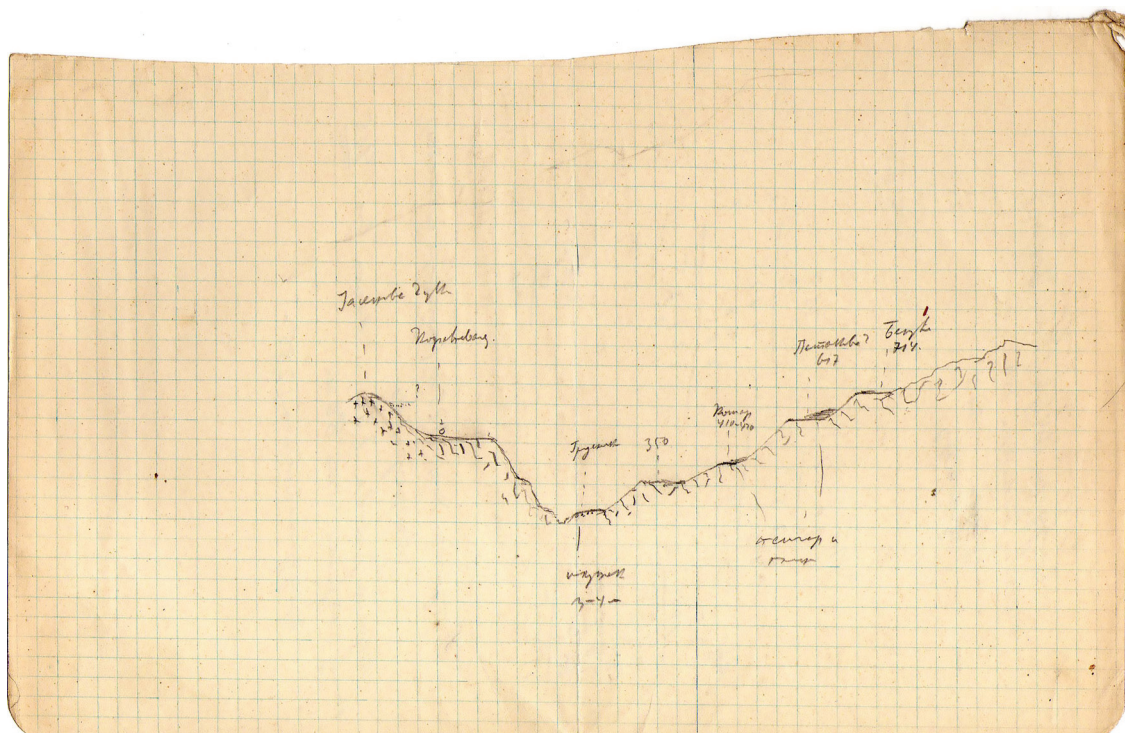
Црква је изграђена у 18. веку, а не у 17. веку, као
што се чини из описних података. Унутрашњост је у стилу
барока. Највише је забележено у опису, да је црква
изграђена у Београду.

Унутрашњост је у стилу барока. Највише је забележено
у опису, да је црква изграђена у Београду. Ова црква
је изграђена од камена, а не од опеке. Унутрашњост је
у стилу барока. Највише је забележено у опису, да је
црква изграђена у Београду.

На основу анализом записаних текстова у теренским бележницама, може се закључити да рукопис у тексту о Грделичкој клисури није Цвијићев, већ да припада некоме од његових сарадника. Ипак, текст је писан по казивању Јована Цвијића и он га је касније објавио у једној од својих монографија.

У овом рукописном тексту, током Цвијићевих истраживања јужне Србије, описан је положај Грделичке клисуре, њена тектонска предиспонираност и дате су хипотезе о настанку. Током обиласка терена, Цвијић је на подручју Грделичке клисуре запазио да се у селима Кораћевац, Манастириште и Грахово налази госавски угаљ, на основу чега је закључио да је клисура стара тектонска удолина. Геолошки састав клисуре је једноставан, на левој страни су кристаласти шкриљци, а на десној су еруптивне стене. Цвијић је изложио две хипотезе о настанку клисуре. Према првој хипотези (за коју Цвијић сматра да је вероватнија) госавски пешчари су заузимали већи простор него данас и покривали су део кристаласте масе, али су *„сјушћени дуж раседа и очували су се само у њекшонској удолини“*. Према другој хипотези *„овде је пре јорње креде била њекшонска удолина у којој су смешћени госавски слојеви“*.

Стефана Бабовић

Скица абразионих тераса Грделичке клисуре

У рукописном тексту је забележено да су се на овом простору налазила два језера која су комуницирала кроз данашњу Грделичку клисуру. Северно језеро (део Панонског језера) се простирало до Грахова, а Јужно (део Егејског језера) се преко данашњих ртова, између Владичиног Хана и Момине клисуре и села Козарице простирало до терасе од 405 m. На основу истраживања и осматрања терена Јован Цвијић је забележио о абразионим терасама: зараван Петакове Чуке је тераса од 610 m, зараван Белуће је тераса од 714 m, „*йоследња је ка широком рѣу који с десна йраїи Предејанску реку*“ 606 m, најбоље су очуване терасе око Јасенове Чуке, под Цекиним ридом је тераса 610–620 m, а изнад је раван која је „*овичена сїрмом обалом и одсецима врхова Тумде и Деја*“ преко 700 m (приказано на скици из рукописа).

Наводи се да је значајна тераса од 405 m (између Владичиног Хана и Цепа), која представља ртове од кристаластих шкриљаца „*који се долином 300–1000 m увлаче у долину Мораве и између њих она у ошїрим меандрима вијуїа*“. Такви су: Балиновачки рт, Кржиначки рт, Караула (рт села Манајла) и Цепски рт на ушћу Гарванице. То је тераса ртова на 80 m изнад Јужне Мораве. Даље на тој висини су меандри епигенетски, а тераса ртова се наставља у Масурички басен.

Ове белешке, уз додатна детаљнија тумачења, Јован Цвијић је објавио у трећој књизи *Основе за географију и геологију Македоније и Сїаре Срдије с йромайїрањима у јужној Буїарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еїиру и северној Албанији (1911)*. У монографији се издваја пет група тераса:

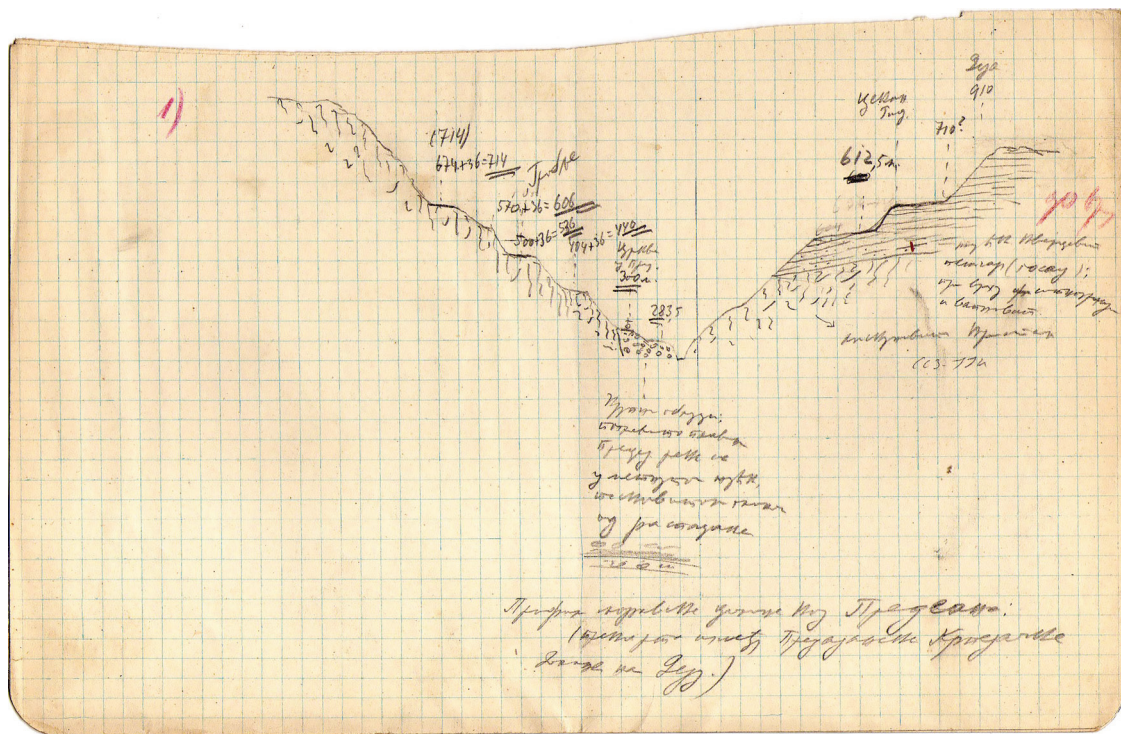
1. Терасе Градца, Грахова, Петакове Чуке и Белућа,
2. Предејанске и Репишке терасе,
3. Тераса ртова,
4. Терасе Масуричке котлине и
5. Врањске терасе.

Многе терасе се не помињу у рукопису, али су наведене у монографији, као на пример, Власинска површ (1100–1200 m). Такође и висине појединих тераса у монографији и бележницама се не поклапају. У монографији је описана палеонтолошка ботаничка студија Фукса и Најмара, од Беча, преко Мађарске, до Липљана и до Траконеса код Атине. Дате су и палеонтолошке зоолошке студије, па се на основу и једних и других закључује да је „и после понтиског Егејског и Панонског језера, дакле у левантској епоси било и на С и на Ј од Грделичке клисуре великих једноставних језерских просторија; само су се неки ивични и знатно виши басени издвојили у самостална језера“ (Цвијић, 1911).

Изучавањем Грделичке клисуре, осим Јована Цвијића, давили су се многи географи (Јовановић и др., 1969), као што су: Петар С. Јовановић (1932), Живадин Јовичић (1968), Орестије Крстић (1961), Јован Трифуновски (1964) – објављена скица која постоји у бележници.

Од наведених истраживача може се издвојити П. С. Јовановић (1932) који каже како је Цвијићев опис опште решење и да су потребна детаљнија и систематска истраживања. Детаљније је Цвијић проучио басен Еордејског језера, Јовановић Поречки и Скопски басен и запазио да већ овде има одступања. На пример, највиши ниво Егејског језера је у неким областима био на висини изнад 900 m, а веза између изолованих језера и између језера и притока је била другачија.

СКИЦА „ПРОФИЛ МОРАВСКЕ ДОЛИНЕ КОД ПРЕДЕЈАНА“

На радној скици приказан је попречни „Профил моравске долине код Предејана“ са израчунатим и обележеним висинама језерских тераса Деја и Предејана. Забележене су следеће висине тераса:

- тераса Деје 910 m;
- изнад Цекиног рида је тераса (710 m?);
- испод је тераса (612,5 m);
- најнижа тераса изнад Предејанске реке (283,5 m);
- изнад ње је Црква у Предејану (300 m);
- изнад цркве је тераса (440 m);
- следи тераса (536 m) на којој се налази гробље;
- изнад њега терасе (606 и 714 m).

На профилу су означене и литолошке карактеристике, о којима постоји детаљније појашњење испод скице (слева на десно):

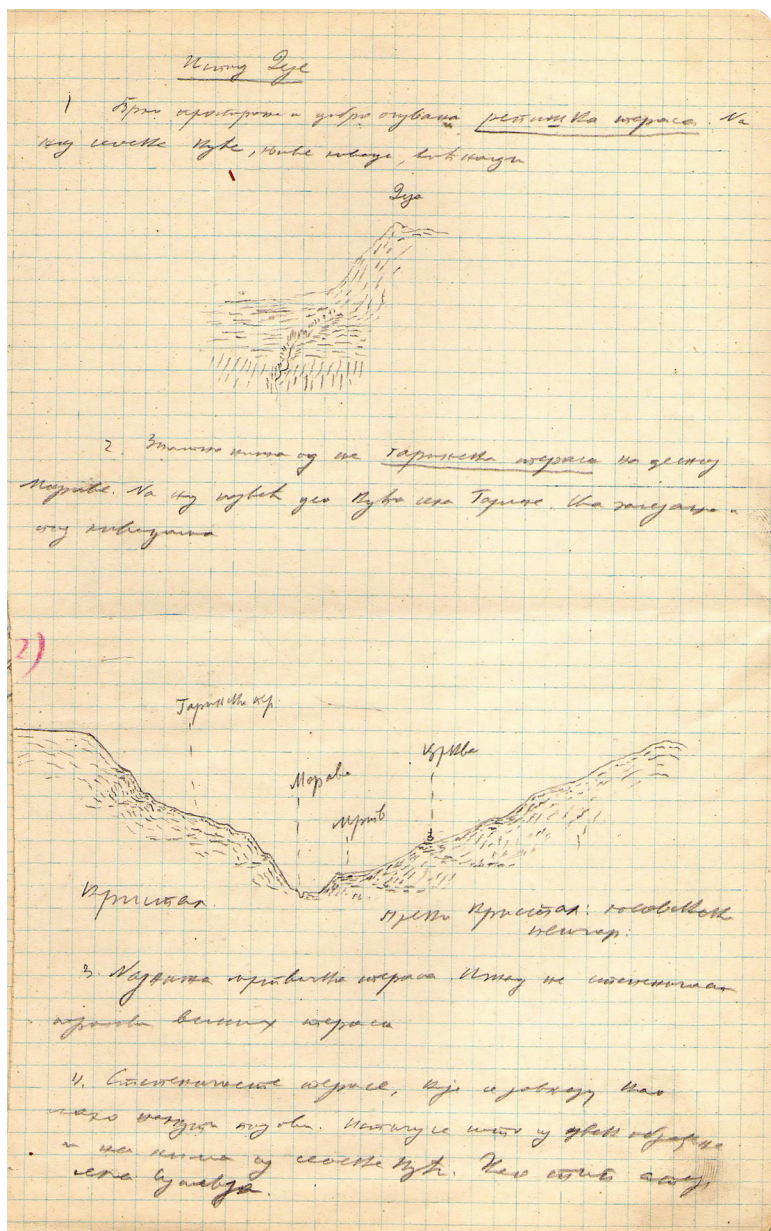
„– кружни облаци, поглавице лавине Предејанске реке са уметнутим слојевима жућкасте њесковије илине од распадања;

– лискуновий кристал (ССЗ-ЈЈИ);

– жућкаст кварцевий њешчар (јосау) при врху ситнозрнији и вајновий.“

Ова скица је под називом *Терасе Деје и Предејана* објављена у књизи *Основе за географију и геологију Македоније и Сјаре Србије с промаирањима у јужној Бујарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еџиру и северној Албанији (1911)* у групи *Предејанске и рејишке терасе*. У тексту ове публикације, Цвијић је навео да се изнад Цекиног Рида налази широка равна највише терасе, чију висину није мерио.

Стефана Бабовић

У рукописном тексту под називом „*Ископ Деје*“ налазе се две скице на којима су приказане абразионе терасе на надморским висинама нижим од врха Деје. На горњој је врх Деја. Према Јовану Цвијићу (1911) „прелазећи од Предејана Мораву и идући кроз село Репиште стиже се до врхова Тумба и Деја“.

На доњој скици је корито Јужне Мораве и Гаринска тераса с једне стране, а Мртвичка тераса и црква (изнад ње) са друге стране реке. Испод друге скице је записан литолошки састав: „*кристалалитио, преко кристи, ситена јосавски пешчар*“.

Поред ових скица Цвијић је забележио:

*„рейишка тераса врло простирана и добро очувана,
гаринска тераса на десној обали Мораве знатно нижа од ње,
најнижа мртвачка тераса,
ситеничасте терасе се јављају као мало најновији подови, а истичу се јер су увек обрађене и на њима су сеоске куће, као у аџару села Сушевја“.*

Другу скицу је након стилских корекција Цвијић објавио под називом *Терасе око Гариња* у монографији *Основе за геологију и геологију Македоније и Ситаре Србије с промајрањима у јужној Буџарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еџиру и северној Албанији* (1911). Она се налази у групи *Предејанске и рейишке терасе*, као и део наведеног текста из овог рукописа.

Стефана Бабовић

Садржај бележница који се односи на Ђердапску клисуру обухвата око 30 страница. Ту су, између осталог, укључени поднаслови „Површи Мироча“, „Појкојаванье Великої Ширџа“, „Ејїенейска долина Ђердаја“, „Плиоценска делїа Гура Ваја“. У оквиру поднаслова „Резулїаїи“, Јован Цвијић износи хипотезу о морфохронологији основних елемената рељефа – површи и речних тераса. Под редним бројем 1 наводи тумачење о одликама овог простора током „друје медїтеранске еїаже“: „Мороузина за време друје медїтеранске еїаже – осїаје. Поремећаји йосле ње еїаже.“

Под редним бројем 2 следи скица која приказује серију флувијалних тераса у Ђердапској клисури. Ово је једна од најзначајнијих и најцитиранијих скица у флувијалној геоморфологији Србије. Серија „йлиоценских и дилувијалних тѳераса“ сведочи о фазама усецања Дунава – од Мирочке површи, преко тераса Казана и Калфе, до седам сукцесивно поређаних нижих тераса, закључно са најнижом, непосредно изнад нивоа Дунава на 10 m релативне висине. Три најниже терасе могу висински да се корелишу са терасама у дунавском Кључу код Кладова.

Сам Цвијић је ово морфогенетско тумачење објавио три пута: на немачком језику 1908. године (Свијїс, 1908), у посебном раду посвећеном Ђердапским терасама (Цвијић, 1922в), те у друјој књизи Геоморфолоїје (1926).

Јелена Ћалић

Обимним теренским истраживањима слива Тимока Јован Цвијић је дао значајан приказ о постанку долине Тимока, речним терасама, површима и клисурама. Описао је и готово све епигенетске појаве у сливу. Скице су саставни део теренске бележнице која је сачињена током ових истраживања.

На овој страници бележнице Цвијић је записао да је стара ерозиона површина, висине 350–550 m, нагнута од северозапада према југоистоку и усечена кроз најразноврсније стене. Навео је да је знатним делом абразиона или да представља дно маринских басена. По његовом мишљењу, долина Тимока је усечена у „*крейтацејским*“ (кредним) и сарматским слојевима ове абразионе површи.

Испод овог текста, на истој страници приказана је и скица епигеније Сиколске реке испод Великог Осоја, која је усечена у сарматским кречњацима старе долине, преко којих леже сарматски пескови и глине. Са „*аб*“ је на скици означио стару долину која се као тераса пружа изнад и испод села Мокрања. Ову скицу, као и резултате истраживања, објавио је у *групој књизи Геоморфологије* (1926). У овој публикацији је уз скицу навео: „Неке епигенетске долине Тимокових притока имају особину, да су на абразионој површини често сачувани неогени слојеви, и тако је епигенија очигледна, као на пр. на Сиколској реци северно и на Грлишкој реци јужно од Зајечара“ (Цвијић, 1926, с. 242).

Полазећи од Цвијићевих поставки, Драгутин Петровић (1953; 1954; 1956а; 1956б; 1958) посебан аспект научно-истраживачког рада посветио је проучавању флувијалног и абразионог рељефа у сливу Тимока.

Драгана Милијашевић Јоксимовић

На првој скици Јован Цвијић је приказао попречни профил кроз асиметрично проширену клисуру Сиколске реке. На њему је издвојио нивое речних тераса од 5 до 6 m, 20 m и 60 m релативне висине. Како је аутор записао, скица је цртана са Босмана и на њој је означена ширина долине од 300 до 400 m.

Друга скица односи се, по Цвијићу, на абразиону површ у коју се усекао Тимок и приказује профил речног корита испод Салаша на ушћу Сиколске реке. На скици је забележено да се лева страна долине налази на територији Србије, а десна на територији Бугарске. Такође, испод скице је записао: „*Сџара ерозиона њовршина од различитих сџена сасџављена, њој њуно равна без и једној моноднока*“.

Испод скице аутор је навео: „*Долина Тимока узан усек, једва се њримењава. Оџуда ња сџрајновност: долина Тимока уска, а Сиколске реке и неких друџих њриџока врло широка. Код Салаша и Мале Јасике несџаје и оних очуваних њекџонских линија Русмана и Дели Јована*“.

На основу теренског истраживања Цвијић је закључио да равна ерозиона површина нема трагова маринских или сарматских седимената, те да је пренеогена ерозиона површина и записао је: „*Еуфџиџи су дар олиџоценски, а врло веровајно и сџарији. Да је њовршина њресармајска (и не абразиона), указују и врло широке и сџаре долине, као шџо је долина Сиколске, која је њресџављена њтерасом од 20 m*“.

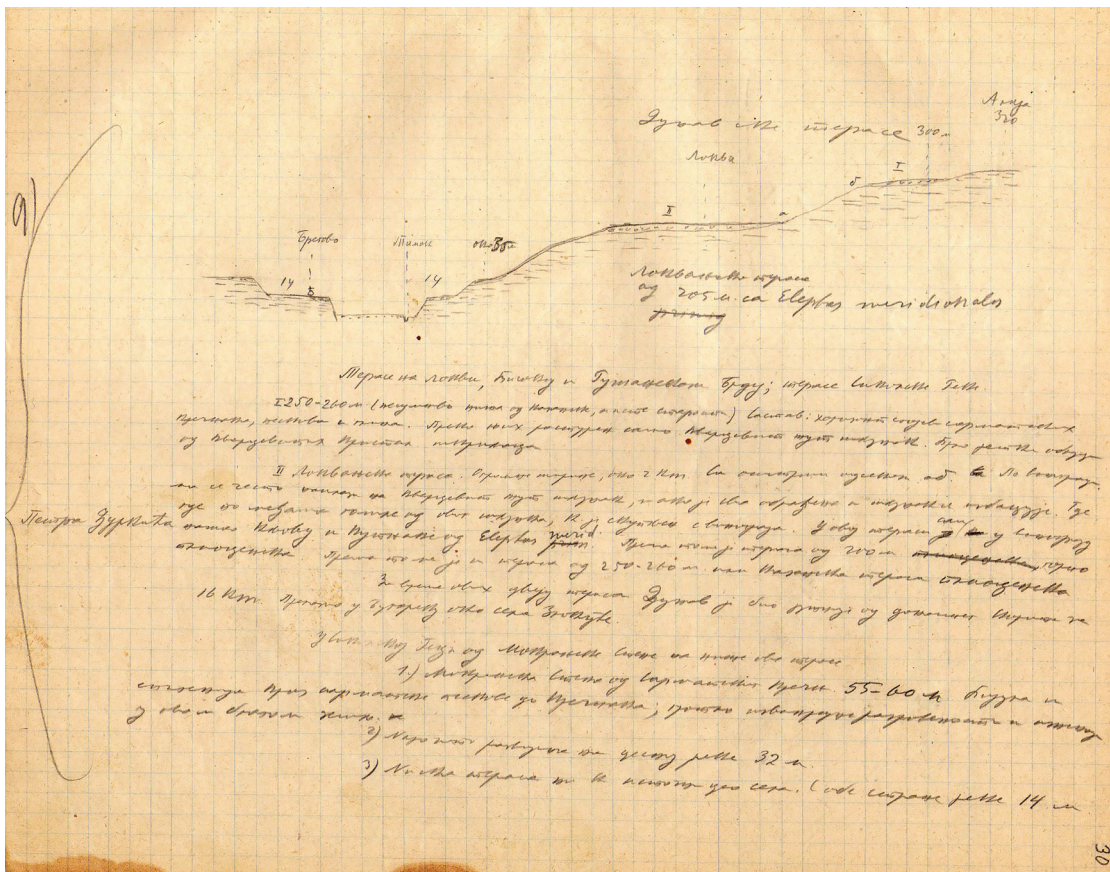
Обе скице Цвијић је објавио у *друџој књизи Геоморфолоџије (1926)*. У овој књизи изнео је извесна поређења са абразионим рељефом и језерским површима по ободу Панонског басена. Тако је навео да је клисура доњег Тимока низводно од Зајечара усечена у пространој абразионој површи, која је продужење абразионе површи од Подвршке на северу и има висину 320–350 m. Површ је уметнута између Зајечарског и Влашко-пontiјског басена и сече најразноврсније стене, почевши од кристаластих шкриљаца преко серпентинита и кредних кречњака до сарматских слојева. Он је био мишљења да ова површ одговара Рипањској површи у Шумадији. Испод ње се види једна нижа површ висине 270–280 m која по свој прилици одговара Пиносавској у Шумадији.

Осим овога, у *друџој књизи Геоморфолоџије (1926)* је уз прву скицу констатовао да је Доњотимочка клисура слична клисурама његових притока (нпр. Сиколске реке) и да је у њима ерозиони процес био интензивнији него у Сврљишкој клисури.

Геоморфолошка истраживања слива Тимока после Ј. Цвијића наставили су Сима Милојевић (1930), који је дао извесне прилоге абразионим рељефу доњег дела Тимока и Зајечарског басена, и Драгутин Петровић (1953; 1956б; 1958).

Драгана Милијашевић Јоксимовић

СКИЦА РЕЧНИХ ТЕРАСА НА ПРОФИЛУ ЛОКВА – РУШАНСКО БРДО

Страна на локви, Букову и Дубовицом брду; тераса Локвањска. Пети.
 2250-2600 (важна је линија у Локви, али не саопшта) локал. користи се за саопштавање
 тераса, која је рана. Према тој линији само Локвањска тераса је највиша. Она је такође
 од бледокаменог периода.

II Локвањска тераса. Према тераси, око 2 km. на северу излази од 16 km. на северу.
 на северо-истоу на Локвањској тераси, а такође и на северу и на југу. То
 је од највише линије од локви, која се налази са северу. Још једна линија
 је од највише линије од Локви. Према тој линији је 200 m. на северу од
 локви.

III Још једна линија од локви је од 250-260 m. на северу од локви. Она је
 16 km. северу од локви. Она је такође од локви.

IV Још једна линија од локви је од 320 m. на северу од локви.

1) Локвањска тераса од 205 m. са Elephas meridionalis. Пети. и
 северу од локви, која је рана. Према тој линији само Локвањска тераса је највиша.
 у овој линији је 200 m. на северу од локви.

2) Још једна линија од локви је од 250-260 m. на северу од локви.

3) Још једна линија од локви је од 320 m. на северу од локви.

Радна скица попречног профила долине Тимока приказује серију речних тераса. У долини Сиколске реке при њеном ушћу у Велики Тимок на профилу Локва – Рушанско брдо, Јован Цвијић је запазио речне терасе од 14 m, око 35 m и 55–60 m релативне висине. Осим ове три терасе, на скици је означио и терасу релативне висине 200–205 m (II) са кварцним шљунковитим покривачем, терасу висине 250–260 m (I) и Дунавске терасе од 300 m. Испод скице је забележио литолошке и хронолошке елементе издвојених тераса:

„I 250–260 m – Несумњиво нижа од Казанске, а исте старости. Састављена је од хоризонталних слојева сарматских кречњака, њескова и илина. Преко њих је расирурен само кварцевити жути кречњак. Врло рејки облаци од кварцевитих кристаласних шкриљаца.

II 200–205 m – Локвањске терасе. Огромне ширине (око 2 km), са стирним одсеком (ад)“. Приликом теренског рада, на обрађеном земљишту често је наилазио на кварцевит жути кречњак. У овој тераси је, у винограду Петра Ђуркића, нашао кљову и кутњаке од *Elephas meridionalis*, што је забележио и на самој скици. На основу тога је закључио да је тераса од 200 m горњоплиоценска, као и да је тераса од 250–260 m или Казанска тераса плиоценска.

По његовом мишљењу, за време ових двеју тераса Дунав је имао јужнији положај у односу на данашњи и прелазио је у Бугарску у близини села Злокуће.

У Сиколској реци од Мокрањске стене на ниже издвојио је следеће терасе:

- 1) Мокрањска стена од сарматског кречњака 55–60 m;
- 2) Тераса од 32 m, нарочито развијена на десној страни реке;
- 3) Ниска тераса од 14 m, развијена с обе стране реке.

Аутор је ову скицу модификовао и приказао у раду *Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores* (1908), где обрађујући постанак и развитак Ђердапске клисуре помиње и речне терасе у долини Мокрањске реке (Сиколске реке) при њеном ушћу у Велики Тимок. На њој је означена и тераса од 55 до 60 m. У овом раду је навео да се идући ка ушћу у Дунав висина тераса смањује због тоњења румунске геосинклинале, које се наставља и у постплеистоцену.

После Ј. Цвијића, морфологијом и морфохронологијом слива Тимока се бавио Драгутин Петровић (1953; 1956а; 1956б; 1958).

Драгана Милијашевић Јоксимовић

Скица приказује серију речних тераса у сливу Црне реке (Црног Тимока) и Књажевачког Тимока (Белог Тимока) код Зајечара. Приказана је из два дела. У првом делу је означен профил долине Црне реке са серијом тераса и део профила Књажевачког Тимока. У долини Црне реке Јован Цвијић је издвојио терасе од 8 до 8,5 m, 25,7 m, 53,3 m и 100,3 m релативне висине. Најнижу је означио као Зајечарску терасу, другу и трећу као Логорске терасе, а највишу као Краљевску терасу. На скици је означио главни расед, а може се и видети да је корито Црне реке у целини узето усечено у језерским наносима. Испод скице је записао: „Тераса од 12–8,5 m њочине у клисури Врайтарнице као сџеновијџа кречњачка џтераса џосуџа шљунком џа се јако развија у долини између Врайтарнице и Зајечара и висина јој оџада и у Зајечару је још мања од 8 m“.

У наставку скице приказао је профил Књажевачког Тимока. На њему је издвојио широку алувијалну раван, терасу од 8,5 m релативне висине, мању терасу од око 26–30 m релативне висине, терасу Мали Ступар од 49,5 до 54 m, затим еквивалентну терасу Краљевској од 100 m. Изнад је означена обала неогеног језера и неогена ерозиона површина (Велики Ступањ), за коју сматра да је виша од Краљевице. Он је анализирао и геолошки састав области и запазио да је долина усечена у жућкаст пешчар (као код Вратарнице), жуте пескове, песковите глине, као и да су присутни локални облаци од кречњака.

О речним терасама приказаним на скици Цвијић је писао у раду *Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores* (1908). У њему је табеларним приказом речних тераса доњег Дунава и његових притока представио терасе Тимока 8–12 m, 20–26 m, 53 m, 100 m и 200–210 m (поред последње у табели стоји ?).

Ослањајући се на схватања Ј. Цвијића, истраживањем речних тераса у долини Црног Тимока бавило се више истраживача (Петровић, 1970; Нешић, 2004). Милош Зеремски је (1974) на прегледној геоморфолошкој карти у Карпатско-тимочком региону означио серију речних тераса на делу долине Црног Тимока у Зајечарском басену.

Драгана Милијашевић Јоксимовић

На првој скици је представљен попречни профил Грлишке реке узводно од Грлишта са литолошким, структурним, морфолошким и хронолошким елементима домне епигеније. Јасно је обележен стари ниво неогених наноса, као и да је клисура Грлишке реке усечена у капротинским кречњацима за 80 m.

На другој скици је приказан уздужни профил између Грлишта и цркве Св. Петра са литолошким елементима.

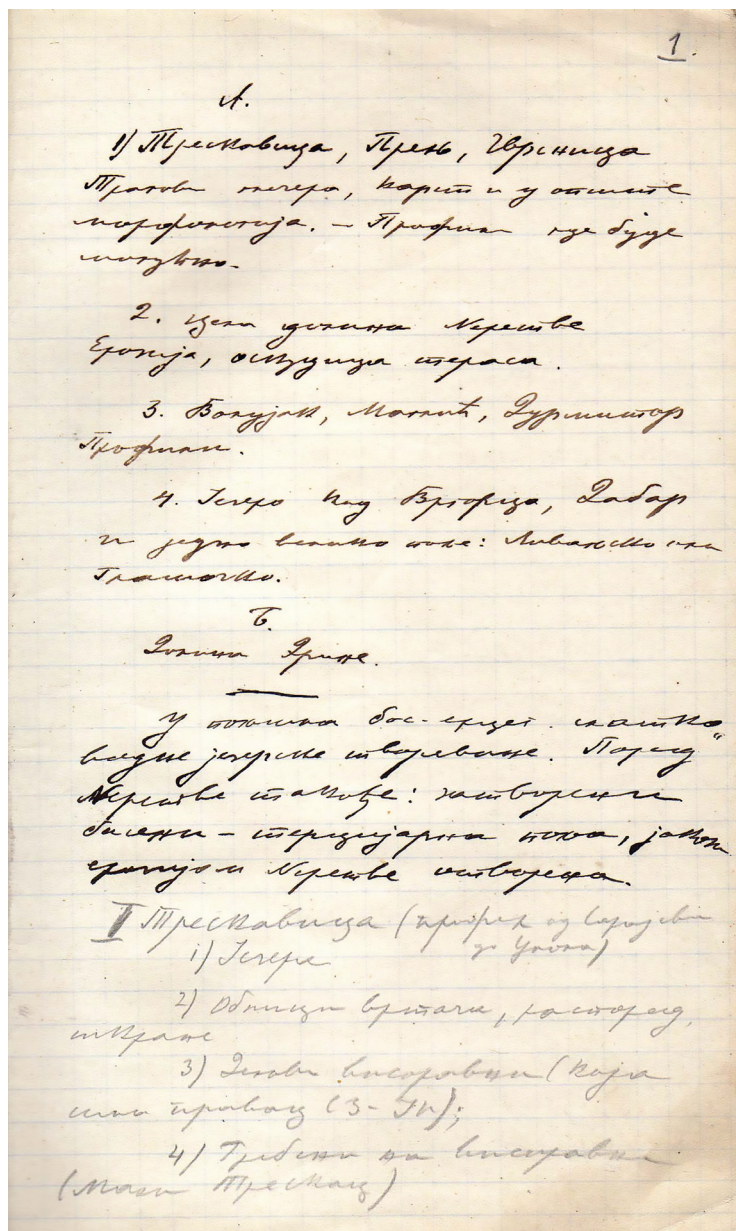
Следећа скица представља терасе у епигенетској долини Грлишке реке узводно од Лесковца. У епигенетској долини, Јован Цвијић издваја два нивоа речних тераса: Грлишку терасу, местимице врло широку, висине 12,6 m и терасу од 52 m. Запазио је да је нижа, Грлишка тераса развијена у проширеној долини око Грлишта, нарочито на десној страни реке. Аутор наводи: „У Грлишкој клисури има јасних *terra*ова и *gru*је *terrace* од 52 m“.

Ове скице и резултате истраживања из долине Грлишке реке Цвијић је објавио у *групој књизи Геоморфологије (1926)*. У овој публикацији је указао да неке епигенетске долине Тимокових притока често имају сачуване неогене слојеве на абразионој површини. Тако је епигенија очигледна, а као пример он наводи долину Грлишке реке јужно од Зајечара.

После Ј. Цвијића значајан допринос у проучавању клисура у сливу Тимока и постанка долине дао је Драгутин Петровић (1953; 1954; 1956a).

Драгана Милијашевић Јоксимовић

ПЛАН ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА
БОСНЕ, ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1897)

Приказана страница из бележнице Јована Цвијића представља теренску документацију, односно план његових теренских истраживања током лета 1897. године. Како се може видети на основу рукописа, током овог периода Цвијић је вршио теренска истраживања у Босни, Херцеговини и Црној Гори. То су била маршрутна истраживања приликом којих је он посебну пажњу посветио високо-планинским просторима почев од Трескавице, преко Височице, Прења, Чврнице, Волујака, Биоча, Пивске планине до Дурмитора. На овом простору он је систематски вршио инструментална мерења ваздушног притиска (mmHg), температуре (°C) ваздуха и воде на изворима, токовима и језерима, и изводио мере или процене димензија, најчешће за релативне висине облика и појава које истражује.

Осим описане морфогенезе рељефа и процењених димензија, у бележници са овог теренског истраживања налазе се и Цвијићеви нацрти, међу којима предњаче геолошки профили, а у мањем обиму планови (геоморфолошке скице) истраживаног простора. Анализом ових теренских бележница може се закључити да је Цвијић имао доследну методологију на терену, коју приликом обиласка ових планина није мењао, нити је у ходу допуњавао. Како је реч о великом простору који је углавном морао пешице да савлада, може се констатовати да би свака „измена правила у ходу“ негативно могла да утиче на даљи рад теренских истраживања.

Током теренских истраживања на овом простору Цвијић је циљно пратио плеистоцени леднички рељеф, који представља главну тему каснијег детаљнијег разматрања. На основу поменутих рукописних текстова, логичан је закључак да је вршио реконструкцију ледничких трагова, а самим тим и реконструкцију обима плеистоцене глацијације највиших динарских планина. Ову констатацију очигледно потврђује Цвијићева публикација *Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе (1899)* у којој је истим редоследом, као приликом теренских истраживања, изложио прикупљену теренску и стручно обрађену научну грађу.

Након Ј. Цвијића, глацијалном проблематиком ових простора бавили су се и други истраживачи: Јевто Дедијер и Васиљ Грђић (1905), Боривоје Ж. Милојевић (1937), Милован Миливојевић (2007), Предраг Ђуровић и др. (2010), Philip D. Hughes et al. (2011).

Милован Миливојевић

ПЛАН ТЕРЕНСКИХ ИСТРАЖИВАЊА
ДАЛМАЦИЈЕ, ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1908)

Програм.

19. Маја до Ловче.

20. Јули до Бањне и од Бањне до Црквишта
Скопје до главог црквишта и црквишта и Црквишта.

21. Јули, у вене 10 час. јутра до Шибеника.

5 дана - скопје Црквишта и Црквишта до 27. Маја

28. Маја Црквишта

29 и 30 Маја до Новог и Црквишта до Шибеника.

31 Маја и 1. Јуна Макиштан. Ментришта.

2 и 3 Јуна од Ментришта до Скопје и Шибеника
Дана 4 Јуна до Новог - Шибеника и Црквишта
Ментришта - Скопје - Ментришта.

7-9-10 од Ментришта до Новог Шибеника,
копје јутра на Скопје. Јутра у Скопје. 11. Јуна.

10-15 Маја до Макиштан.

16-17 и 18 Јуна Скопје, Црквишта и Скопје Јутра.

20 Јуна Скопје - Скопје 25 Јуна Скопје
до Шибеника и од Шибеника до Скопје 7 Јуна
и 20 Јуна Скопје Скопје Скопје Скопје
Макиштан Hôtel Terminus.

Скопје, 6 час. Скопје - Скопје, Скопје.

У рукописном тексту на почетку једне од бележница Јована Цвијића наводи се план теренских истраживања по Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, који је вероватно сачињен непосредно пред пут реализован маја 1908. године. Цвијић је дозволу за ово путовање добио директним заузимањем аустроугарског посланика у Београду, грофа Форгача (Корићанац, 2015). Цвијић у својим бележницама наводи детаљан план путовања, при чему се јасно види његова траса кретања. Тако се он из Београда 19. маја упутио возом до Локве (станица на железничком правцу Загреб-Ријека) и даље до Бакра. Свој теренски рад посвећен проучавању ерозивних карстних површи у околини Бакра и Цриквенице наставио је пешке. Потом се лађом упутио ка Шибенику, извршио је студију Крке и Зрмање, те области Сплита и Книна, крећући се долином реке Цетине све до Омиша. Наставља истраживања на подручју Макарске и Метковића, да би затим обишао делове Босне и Херцеговине (Требижат, долина Неретве, Прењ, Невесиње, Столац), те се кроз Попово поље попео на Орјен, одакле се спустио у Црногорско приморје, односно у Херцег Нови. Посвећује се проучавању приобалног појаса Јадрана и задржава се у Бару, Улцињу и Которском заливу. Цвијић је и раније истраживао ово подручје, тачније 1899. године (Freeman, 1967). Ова теренска истраживања он помиње у својим радовима: „Заузет другим питањима, тек сам 1908. г. предузео са г. Боривојем Милојевићем велику екскурзију ради испитивања површи у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори“ (Цвијић, 1914, с. 193).

Такође, из овог рукописног текста сазнајемо да Цвијић након истраживања планира одлазак у Невшател у Швајцарској, где се придружује научној екскурзији коју организује Ханс Шардт (Hans Schardt). Организовање научних екскурзија, уочи и након конгреса, било је уобичајено, а на њима су учествовали водећи светски геолози и географи. На основу детаљног плана путовања и временског распореда који је представљен, може се претпоставити да његов одлазак у Невшател и Женеву има за циљ учествовање на Деветом међународном географском конгресу (28. јул – 6. август 1908). Цвијић на конгресу представља своја истраживања на теме које се баве геоморфологијом морске обале (*Flexuratige Dislozierung der Meeresküsten und Talbildung*) и глацијацијом (*Pleistozane Hebungen und Vergletscherung*), о чему сведочи следећи текст: „Неки од најинтересантнијих радова у вези са темама секције 4 (Глацијација) представљена је на генералном састанку који је одржан у Аули, али међу мноштвом радова ове секције треба на првом месту поменути рад проф. Цвијића (из Београда) на тему Плеистоценска узвишења и глацијација (*Pleistozane Hebungen und Vergletscherung*)“ (Chisholm, 1908, pp. 369–370).

На дну странице приметан је запис имена и адресе у Греноблу, очито исписан другачијим рукописом, а везује се за Пјера Лорија (Pierre Loure) (1866–1956), сина Чарлса Мичела-Лорија (Charles Mitschel Loure) (геолога) и заменика директора геолошке лабораторије на Универзитету у Греноблу, који је такође био један од учесника овог конгреса.

МЕРЕЊА НА ВОЛУЈАКУ И НА ТРНОВАЧКОМ
(ВОЛУЈАЧКОМ) ЈЕЗЕРУ

157

море и савршене Трноваца. Ситно: цела
који сави се у мношких оброта, и одел
целина сави се у једну и у другу.

Највише је у јужном делу, и се
није цела; у јужном делу је
и једно.

Мерења на Волујаку и на Трновачком
(Волујачком) Језеру и дане до Дурмитора:

Ситкови на Враћаницама: највише $B=634,5$
 $t=20$; најниже: $B=632$, $t=20$.

Опеканици испод Свугденца: више главина $B=609$
 $t=20$; изнад главина: $B=618$, $t=21$.

1) Прве мерење између Свугденца и Ситовне Грде: $B=621$
 $t=21$.

1) Највиша тачка затворене депресије под ципком:
 $B=623,5$, $t=21$.

2) Други мерења на Свугденцу: $B=623$, $t=21$.

3) Колиба на Штабљаву: $B=626,5$, $t=22$.

Врело на Штабљаву близу Колиба: $B=625$, $t=21$; температура воде 7° .

3) Врело, до које долази вода из Штабљаве:
 $B=621$, $t=22$.

Врело Волујака из језера: $B=607,5$, $t=30,5$.

Врело под Шитарковићем изнад Трновачког језера: $B=612,5$
 $t=30,5$; температура воде $0,5^{\circ}$ (направо испод и Криво).

Трновачко језеро: $B=639$, $t=28$; сунча дан: $B=638,5$
 $t=20$ (у јужном) и $B=638,75$, $t=23$ (изнад воде);
температура воде 16° .

Испод Жарбина код променама у Зах. и $20'$
изнад: $B=638$, $t=19$.

Испод изнад Пољана: $B=638,5$, $t=18$.

У врелу, које иде у јужну. Крај Трнов. језера температура воде 4° .

Крај језера:

Језеро А: $B=638,25$, $t=23$; температура воде 16° .

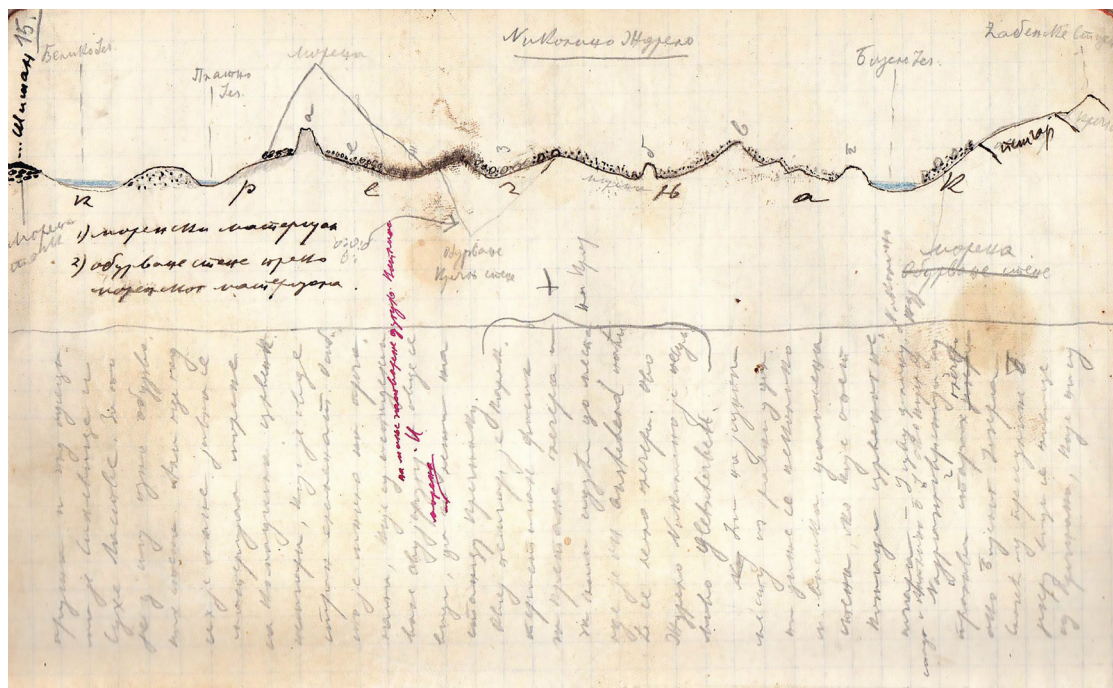
Језеро Б: $B=638,75$, $t=23$; температура воде 15° .

Теренска истраживања Јована Цвијића на Волујаку вршена су у другој половини августа 1897. године. Овај податак Цвијић је забележио у својој књизи *Глацијалне и морфолошке студије о њанинама Босне, Херцеговине и Црне Горе (1899)*. На основу хронологије података у овој публикацији и према Цвијићевој маршрути за истраживање терена закључује се да се кретао из Херцеговине, преко Гатачке стране Волујака, ка селу Мратињу у Црној Гори. Током овог теренског истраживања Цвијић је описао осматране облике и генетски их детерминисао на основу морфологије. То су углавном били глацијални трагови, који су овом приликом по први пут уочени и касније представљени научној јавности. Такође, током овог истраживања Цвијић је на више локација извршио мерења климатских елемената (ваздушног притиска и температуре ваздуха), као и температуру воде на изворима и језерима, а податке су записивали његови сарадници, што се може уочити и на основу рукописа приказане странице. Подаци о измереном ваздушном притиску су му индиректно послужили за одређивање надморске висине. Већину мерењем прикупљених података Цвијић је објавио у поменутој научној студији (Цвијић, 1899).

Иако су Цвијићева истраживања овог простора од изузетног научног значаја, могу се уочити и извесни недостаци током извршених мерења, који су највише изражени код утврђивања надморских висина. Као пример ове констатације може се навести надморска висина Трновачког језера (1513 m), коју је Цвијић одредио на „око 1700 m“ према измереном ваздушном притиску од 638 mmHg, што одговара висини 1680 m. Такође, уочавају се грешке и у мерењима на гребену Маглића изнад Шарене Ластве и у Царевом долу. У теренској белешници Цвијић је на неколико локација забележио вредности ваздушног притиска ниже од 600 mmHg, па у објављеној публикацији није извршио никакву конверзију притиска у надморску висину, пошто је грешка постала очигледна на основу визуелно уоченог релативног односа висине.

Након Ј. Цвијића, географска истраживања овог простора наставио је мали број истраживача. Међу најзначајнијима се издвајају истраживања Јевта Дедијера (1905), Боривоја Ж. Милојевића (1922) и Милована Миливојевића (2007).

Милован Миливојевић

Скица представља саставни део теренске бележнице која је сачињена током истраживања Трескавице и приказује синтетички попречни профил „Николино Ждрело“ са литолошким карактеристикама и морфогенетским елементима. Ово истраживање Јован Цвијић је извршио ради прикупљања глацијалних трагова у Ђабенском цирку на Трескавици. То је најкрупнији глацијални облик и највећи плеистоцени цирк по чијем дну се пружа линијски издубљен ров по оси цирку, под називом Николино ждрело.

На овом профилу Цвијић је приказао „изломљен“, тј. неусаглашен профил ждрела, од Бијелог до Великог језера, на дужини од око 2 km. Подински литолошки део Ђабенског цирку обележио је словима, која означавају геолошке формације, а детаљније објашњење дао је у легенди, у тексту бележнице. На кривој линији профила обележени су његови делови са акумулацијом моренског материјала, који су по Цвијићевом мишљењу осим ерозивног облика цирку од главног значаја за реконструкцију плеистоцене глацијације. Како Цвијић описује, моренски материјал на скици приказан је у више литолошких и морфолошких типова, при чему издваја кречњачки моренски материјал (приказан угластим формацијама) и моренски материјал од верфенског пешчара (приказан тачкасто). Такође, на профилу се запажа неколико мутонираних стена и комчића, формираних леденом масом плеистоценог ледника. Ову скицу је у истом графичком облику, припремљену за штампу у бојама, Цвијић објавио у књизи *Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе (1899)*.

Након Ј. Цвијића, овај део Трескавице проучавао је Боривоје Ж. Милојевић (1934), док новија истраживања нису вршена. Један од разлога је и последица грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992–1995), односно чињеница да је Трескавица једна од планина са густо покривеним, али не и систематским минским пољима, што представља опасност при кретању неопходном за истраживање.

Милован Миливојевић

115.
 савременим облицима „грчких пробава“ оу
 исто време уз току је Савина на Штесан-
 пољу, на која овде има много усвојена и
 локална назива (Кедрова Врхуња, одсек
 Шартв.).

Од Басношког Фоче
 Земљиште састоји се од галеа, црних шкри-
 ваца, црвених Континерација и црвених камена
 шиста, који понекад као верфенски. Од сави-
 шаре и Шиве, где пресичаје права Кедрова и
 права Кедрова, или савишарина, прелазно се јављају обичне савишаре и каре-
 штер земљишта – нема Континерација внаправу и
 шиста, на Крајко: маса, вет итд.
 оброста дубокоштаном разривом земљишта,
 поједини високи бркови, уке, вратке Коце, све
 под шумом, у којој се где где као уростаци
 брже и брже и савишаре земљиште. У дринској дра-
 ма је Кедрова. На овоме савишаре се итд.
 не гину брди савишаре су Континерација, маса
 шиста, црних шиста и Кедрова, савишарина
 и савишарина савишаре Континерација, који
 лежи масом преко шиста и Кедрова. Нај-
 веће су шиста шиста Шиве и Бродско Поље
 од Фоче, за шиста највеће у овоме Крају шиста
 шиста Горанга. У дринској дринској су шиста
 шиста шиста реке, савишарина и Кедрова, шиста
 шиста шиста дринској, одвајају само шиста шиста
 шиста шиста: Шиве, Шиве и Шиве, Зем-
 њиште се и шиста од Кедрова шиста шиста
 шиста је шиста шиста шиста, шиста шиста
 шиста шиста шиста шиста. У дринској дринској се
 јавља шиста шиста шиста, од којих су шиста у
 земљишту шиста.

Шиста се савишарина и шиста шиста се и
 Кедрова земљишта. У дринској Кедрова шиста

Током научне екскурзије по Босни, Херцеговини и Црној Гори у лето 1897. године, када је вероватно и настао приказани рукописни текст, а који је записао неко од сарадника, рекло би се да је на Јована Цвијића, на простору југоисточне Босне, много снажнији утисак од варошких структура оставила река Дрина коју готово поетски описује: „*Дрина од сјава исјод Шћейан-поља изјуби карактере које су њене саставнице, Пива и Тара, имале: нема кањона нијии уојшије клисура и сушески, долина јој сва од ојромних шума зелена, речна вода изјуби њосјейено ону леју, њлавейникасјо-зелену доју. Кориио јој мнојо њлиће а шире, вода доје ојтворено-зелене од Фоче наниже; рејки су и брзаци, ѡде их има, чине их ѡлоче ѡалеозојских шкриљаца*“. На такав закључак може да упути и чињеница да Цвијић није публикувао своје рукописне текстове о Фочи и Горажду, док је искористио и објавио оне делове из бележнице који говоре о Дрини и њеном природном окружењу, а који се управо налазе на страници на којој почиње приказ Фоче и на оној која јој претходи.

Пишући о старовлашким пределима Босне, Цвијић из теренске бележнице у монографију *Балканско ѡлоуосјрво и јужнословенске земље (1922а)* преноси опис Дрине, њене долине и речних тераса – Челиково и Бродско поље изнад Фоче и Велико поље код Горажда, затим околних пејзажа, рељефа, структуре и састава тла. Такође, из бележнице преузима и опис вегетације и пољопривредних култура које се гаје – воће, дуван и кукуруз кога је све више како се иде ка северу. Цвијић у бележници пише да су „*башче и дуванишија каракјерисјични за физиономију насељеној земљишија јорње Дрине*“, додајући и привредни значај дувана за овај крај и његове житеље „*чијим су низовима у ѡозно лејо вејина кућа окићене*“ и то преноси и у напред наведену публикацију (Цвијић, 1922, с. 61).

Цвијић у бележници истиче да није само дринска раван насељена и обрађена, већ и да се „*уз ѡложиие сјране, врло често до 400–500 т висине изнад Дрине*“ могу видети обрађене њиве, раскрчени и заливађени терени „*на којима су или крајеви села или ѡједине расјурене куће*“ које сврстава у разбијени тип села Горњег Подриња. Цвијић запажа да села подигнута на ширим равнима око Дрине, као што су Брод, Устиколена, делови Осанице и Мравињака, карактерише другачија морфологија и да она припадају збијеном типу.

Првенствени истраживачки циљ Ј. Цвијића током двомесечне екскурзије по Босни, Херцеговини и Црној Гори, те 1897. године, био је проучавање „морфологије и нарочито старих глечара динарске системе“ (Цвијић, 1914, с. 192). Научничка радозналост и свестраност, и његова и његових сарадника, осим ка остварењу основне намере овог путовања водила их је и ка запажању, педантном бележењу и повезивању разноврсних природних, друштвених или антрополошких појава и феномена, као и конкретних услова живота људи у крајевима и подручјима кроз које су прошли.

Принципи и методе за израду
етнографске карте Балканског Полу-
острва.¹⁾

(Срп. 1907. Зидовић)

Ни једна од досадашњих карата Б. П. није
имала таквог квалитета, нарочито у сфери обла-
стима. Најбољи пример су све етнографске
карте Балканског полуострва, не само што су толико
малке, има и две или три етнографске карте
које су израђене по различитим методама руским и фран-
цуским (Влаховић и др.). Због тога стоји са
етнографским каратама европских аутора, иту-
гамајући, разлике се, оне који су радили етног-
рафске карте по методи, а не по методи Балканских
аутора. Осим аутора тих карата, у овоме су
году такође разлике између Балканских Словена
с једне, а Турака, Арбанаса и Албанаца с друге
стране, јер се у овоме делу јављају
однаквим и методима разлике између словенских
и ј. између Непловца. Све оне ~~не~~ најбоље
методике изгледају Турака и Арбанаса. Због тога
и који се налазе на македонским Словена и
Турака. Али по гледан од тих аутора није знао
српски и бугарски и по гледан се није давао
прегледан етнографских особина ова два
народа. И зато су од ~~не~~ Војне-а српско
Керберт-а, Weigand-а и других установљене не-
кине разлике између Срба и Бугара. Особито
1) Срп. 1907. Зидовић

Рукописни текст на 13 страница под називом „*Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва*“ који је забележен у Срђу крај Дубровника 1907. године, Јован Цвијић је изложио исте године на Шестом конгресу италијанских географа у Венецији. Рад је објављен на италијанском језику 1908. године у Зборнику радова са конгреса под насловом *Circa il principio scientifico ed il metodo per la costruzione di una carta etnografica della Penisola balcanica*, док је на српском језику рад објављен под истим називом 1923. године у публикацији „Говори и чланци“ (1923δ).

Као познавалац етнографских прилика Балканског полуострва свога доба и тадашњих политичких и историјских дешавања која су утицала да се на овом простору формира карактеристичан (сложен) етнички мозаик, Цвијић је указао на потребу израде етнографске карте Балканског полуострва. Из тог разлога је у рукопису забележио да ову „*карту треба израдити на чисто етнографској основи*“. Сматрао је да су етнографске карте балканских, руских и осталих страних аутора више осликавале политичке аспирације земаља из којих су аутори карата долазили, него што су приказивале стварну етнографску композицију народа Балканског полуострва. Зато је Цвијић у свом рукопису навео да је неопходна помоћ италијанског Географског конгреса у виду формирања одбора, састављеног од најеминентнијих стручњака, код којих знање и објективност превазилази потребу да се политичке претензије сакрију иза картографских метода и картографских симбола.

Сузана Ловић Обрадовић, Драгољуб Штрбац

У циљу одређивања принципа за израду етнографске карте Балканског полуострва, Јован Цвијић је проучавао порекло становништва. Покушао је да разуме тренутно стање као последицу струјања различитих утицаја кроз историју. Као основне народне групе Балканског полуострва, он је издвојио: „Србе (с Хрваџима), Буџаре, Арбанасе, Турке или њаве Османлије, Влахе или Аромуне и, најослепљу, Талијане на Истџири и у Трсџи.“ Уједно је скренуо пажњу да постоје и мешовите области, са различитим доминантним утицајима на етничку припадност (попут религије), те у складу са тим предлаже и пажљив одабир принципа класификације. Ј. Цвијић је за потребе израде етнографске карте у овом рукописном тексту прецизно проучио етнографску слику Македоније, однос између Срба, Арнауташа и Арбанаса у Старој Србији, исламизоване Србе у Босни и Херцеговини, хеленизоване Тоске јужне Албаније, као и данас актуелно питање о Србима и Хрватима. Познавање свих етничких група до најситнијих детаља наметнуло се као неопходно због избора сигнатура за њихово представљање на карти и очување њиховог идентитета.

Како наводи у овом рукопису, Македонија је због етнографске специфичности остављала највише простора за приказивање шовинистичких тежњи. То је посебно случај са македонским Словенима, који су како каже Цвијић „народ у стварању“. Да ли ће се приближити Србима или Бугарима, под чијим су паралелним утицајима, пише Цвијић, „зависи од доцнијих њолиџичких и кулџурних уџицаја“. Место на етнографској карти наћи ће и Турци, Грци на југу, Власи или Аромунџи, док ће посебним сигнатурама означити Словене који су у различитим стадијумима хеленизације.

У Старој Србији Цвијић осим Срба и Арбанаса (Албанаца) издваја и Арнауташе или албанизоване Србе. О њима пише да „џоворе и срџски и арбанаџки али су мухамеданџи, носе арбанаџку ношњу“, међутим и поред тога „сви знају да су срџскоџ џорекла“. Цвијић наводи да су у области између Ђаковице и Скадра сви Срби поарнаџени, а исти процес дешавао се и у призренској области. У Босни и Херцеговини текао је процес исламизације Срба, који су називани Турцима, иако нису познавали турски језик, већ су се служили српским. Код њих се, како пише Цвијић „у најновије време јавља свест џ народној заједници са Срџима и Хрваџима“. За разлику од њих, хеленизоване Тоске су се у потпуности осећале као Грци, па су осим арбанаџког говорили и грчки језик, а прихватили су и грчку културу. Пишуџи о односима Срба и Хрвата, Цвијић није имао дилему да су они „еџноџрафски један народ који има уџлавном не само један џоворни језик, истџе џсихичке особине и џџџово истџе обџчаје, већ и џџџуно истџи књџжевни језик“ и чак запажа да „џроцес асимилације ова два истџоријски и џџџџички јџџ раздвојена дела истџџџ народа иде сваке џџџине унаџрег“. Због наведених сличности, али и разлика у погледу конфесије, писма којим се служе, различите историјске прошлости, Цвијић се одлучује да Србе и Хрвате на карти прикаже једном бојом, али да ипак за Хрвате унесе посебну сигнатуру.

Поштујући усвојене принципе етнографске класификације народа Балканског полуострва, Јован Цвијић је дефинисао садржај етнографске карте. Одлучио се да посебним знацима представи седам основних народних група, а осим њих, посебним сигнатурама означи: македонске Словене, Арнауташе или Арбанасе српског порекла и хеленизоване Тоске, евентуално и јаче хеленизоване македонске Словене. Ј. Цвијић истиче да би се етнографске прилике најадекватније представиле на карти размере 1 : 200.000, што би захтевало детаљнија истраживања због недостатка података и предлаже методу обојених појасева различите ширине или методу тачкица, уз напомену да би израда те карте „скупо ствајала“.

Рукопис у овој бележници завршава истицањем значаја израде етнографске карте Балканског полуострва: „*Етнографска карта израђена на основу изложених принципа и метода иначице би фиксирала данашње стање балканских народа, њихове прелазне појасеве и различите ступење асимилације. Њоме се не би на силу и шовинистички решавала етнографска питања оних области где су етнографска обележја и национално осећање народних маса флуидни и у стварању. Најројније били би фиксирани такви народни делови који нијесу формираны, сада се формирају или ће се ипак у будућности формирати.*“

После овог рукописа, насталог 1907. године, урађена су два издања Етнографске карте Балканског полуострва у којима се препознају принципи дефинисани у њему. Прва карта, под називом *Etnographische Karte der Balkanhalbinsel* штампана је 1913. године, на немачком језику у граду Гота. Карта је урађена у размери 1 : 5.000.000, а за издавача је потписан Јустус Пертес (Justus Pertes). Пет година касније, 1918. године штампана је карта под називом *Ethnographic map of the Balcan Peninsula* у крупнијој размери 1 : 3.000.000, на енглеском језику. Ова карта је урађена по наредби Америчког географског друштва, а објављена је у часопису *Geographical Review*. Карта је коришћена на Мировној конференцији у Паризу 1919. године као основа за одређивање граница држава на Балканском полуострву након Првог светског рата.

Сузана Ловић Обрадовић, Драгољуб Штрбац

У овом селу живи око 1100 људи. Највећи део становништва
 живи у селу око цркве и црквеног двора. Укупно
 у селу ~~1.114~~ 1,114,942, жена 1,051,448. Укупно
 насељена места око 5000.

1884 годо 1,901,736 + 267,657 (убијено)

Примаријат сирочинаца: 1. Франциска 2. Милош
 3. Франциска 4. Крајчевић 5. Милош

Укупно сирочинаца: 1. Укупно 2. Укупно
 укупно око 99,373 до 23,039 сирочинаца.

4 2

70

У склопу својих истраживања, Јован Цвијић се бавио и полном структуром становништва тадашње Србије. У рукописима за које се претпоставља да су настали између 1888. и 1893. године, он истиче знатно већу заступљеност мушког у односу на женско становништво и то речима: „Људи у Србији 1.114 942, жена 1.051 448“. Његове процене не одступају знатно од резултата које је дао попис 1890. године, према којем је у Србији било 1.109.885 мушкараца и 1.052.076 жена (Статистика Краљевине Србије, књига 1, 1893). У оквиру сагледавања полне структуре становништва, у својим рукописима, дотакао се и регионалних разлика у односу међу половима. Истицао је округе са знатно већим бројем мушкараца у односу на број жена, пре свега „највећу диференцијацију... између људи и жена у Врањском округу“. Такође, и према подацима наведеног пописа који је уследио, четири округа су имала 4000 и више мушкараца него жена: Подунавски, Пожаревачки, Топлички и наведени Врањски, у коме је било 76.910 мушкараца и 72.372 жене. Градове Београд и Ниш, који су имали посебан статус, посматрао је одвојено од округа и у рукопису наводи: „Београд њоказује мање жена њреко 5000“. Подаци пописа из 1890. године ову тврдњу и потврђују, а према њима у Београду је живело 31.738 мушкараца и 22.511 жена.

Пораст броја становника, као једна од појава која је била карактеристична за подручје Србије у то доба је такође обрађиван у бележницама Ј. Цвијића. Како је претходни попис спроведен 1884. године, њега је постављао као основу за рачунање пораста броја становника. Тако наводи у рукопису „1884 било 1,901 736 + 264 654 (увећање)“. Резултати пописа из 1890. године приказују за нијансу другачије стање. Број становника Србије се у овом међупописном периоду увећао за 260.228, односно са 1.901.736 на 2.161.964 становника. Такође, Цвијић се бавио и регионалним разликама у порасту броја становника између два пописа. Он истиче „џроценатџ џрирашиџаја: 1. Тоџлички, 2. Моравски, 3. Врањски, 4. Краџујевачки 5. Подунавски“ као округе са највећим порастом броја становника, а „најмањи џроценџи: 1. Уџички, 2. Црноречки“. Показао је и апсолутни пораст броја становника у посматраном периоду, а издвојио је „Тоџлички од 99.373 за 23.039 џорасџао“. Резултати пописа 1890. године, показали су нешто другачије односе. Топлички округ је у овом међупописном периоду увећао свој број становника за 22,3%, односно за 21.836 у апсолутном порасту. Моравски је забележио пораст од 13,45%, односно са 141.200 на 160.191 становника, што је у процентима мање од Врањског, Крушевачког, Крагујевачког и Подунавског округа, а у апсолутном порасту мање од Подунавског, Врањског, Пожаревачког и Крушевачког.

71.

0.9

Српски
161.006

2,166.390

Моравски 26.506

	Куће (Häuser)	Застава становника	%
Бановци	15.289	113.957	13.36
Брањски	22.960	148.585	15.76
Крагујевачки	21.829	140.686	15.72
Крајински	17.399	92.523	10.74
Крушевачки	24.138	150.269	14.39
Моравски	26.506	161.006	15.80
Пиротски	17.416	121.808	11.31
Подрињски	24.628	178.312	13.38
Подунавски	31.987	202.023	14.78
Пожаревачки	34.574	206.444	12.12
Руднички	25.469	152.966	11.42
Тимочки	13.928	93.089	10.99
Топлички	16.743	122.412	23.17
Ужички	21.271 21.271	140.162 140.162	8.01
Цвијићева	13.022	69.704	8.78
Београд	6.328	49.210/54.858	40.10
Ниш	3.256	19.970	9.62
Укупно	336.746	2.166.390	13.92

ЈЦ_250_60

	Округ	Подаци из пописа				Цвијићева бележница			
		Број ст.		Пораст броја ст.		Куће	Куће	Број ст.	%
		1884. г.	1890. г.	Укупно	%				
1.	Ваљевски	100.606	114.517	13.911	13,83	15.265	15.289	113.957	13,36
2.	Брањски	128.103	149.282	21.179	16,53	23.066	22.960	148.585	15,76
3.	Крагујевачки	122.144	140.661	18.517	15,16	21.909	21.829	140.686	15,72
4.	Крајински	83.549	91.572	8.023	9,6	17.324	17.399	92.523	10,74
5.	Крушевачки	129.081	149.554	20.473	15,86	24.092	24.138	150.269	14,39
6.	Моравски	141.200	160.191	18.991	13,45	26.499	26.506	161.006	15,8
7.	Пиротски	109.413	120.585	11.172	10,21	17.343	17.416	121.808	11,31
8.	Подрињски	157.425	176.533	19.108	12,14	24.460	24.628	178.312	11,38
9.	Подунавски	180.371	206.966	26.595	14,74	31.804	31.987	202.023	14,78
10.	Пожаревачки	184.122	205.029	20.907	11,35	34.360	34.577	206.444	12,12
11.	Руднички	138.039	151.695	13.656	9,89	25.465	25.469	152.966	11,42
12.	Тимочки	83.870	92.762	8.892	10,6	13.969	13.928	93.089	10,99
13.	Топлички	99.546	121.382	21.836	22,3	16.538	16.743	122.412	23,17
14.	Ужички	128.526	137.542	9.016	7,01	21.253	21.271	140.162	8,01
15.	Црноречки	64.080	69.564	5.484	8,56	13.064	13.022	69.704	8,78
16.	Београд	35.483	54.249	18.766	52,89	6.093	6.328	49.710	40,1
17.	Ниш	16.178	19.877	3.699	22,86	3.256	3.256	19.970	9,62
	Србија	1.901.736	2.161.961	260.225	13,68	335.760	336.746	2.166.390	13,92

У једној од бележница Јована Цвијића налази се и табела броја кућа, као и броја и пораста становништва Србије, за коју се претпоставља да је настала у периоду између 1888. и 1893. године, када су објављени резултати пописа из 1890. године. Приказани подаци су подељени по окрузима, а представљени су и на укупном нивоу. Цвијић се у прикупљању и табелирању података водио административно-територијалном поделом Краљевине Србије. Иако је Србија проглашена краљевином 1882. године и у наредном периоду била је актуелна административна подела из времена Кнежевине Србије, све до ступања на снагу Закона о административној подели земље 1890. године. Тим законом, Краљевина Србија је подељена на 15 округа (Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крајински, Крушевачки, Моравски, Пиротски, Подрински, Подунавски, Пожаревачки, Руднички, Тимочки, Топлички, Ужички и Црноречки), а вароши Београд и Ниш су добиле статус посебних управа. И у табели, у оквиру ове бележнице, Цвијић је представио податке истим низом као што је урађено у табелама са резултатима пописа из 1890. године, где су срезови поређани по азбучном реду, а затим су приказани Београд и Ниш.

Поред укупног броја кућа и становника, Цвијић је приказао и процентуални пораст броја становника у датом тренутку, у односу на претходни попис који је спроведен 1884. године (табела). У табели је назначио највећи процентуални пораст, који је забележен у Топличком округу и најмањи који је забележен у Ужичком округу. За Београд је дао две вредности, као основну је ставио 49.710, док је као потенцијалну, у загради, навео 54.458 становника. Док се збир броја кућа по окрузима поклапа са укупним бројем, то није случај и са укупним бројем становника у овом рукопису. Збир вредности бројева становника по окрузима из Цвијићеве табеле износи 2.163.626, док је као укупан број становника Србије наведен 2.166.390. Претпоставља се да је Цвијић одвојено вршио процену броја становника у датом тренутку по окрузима и на укупном нивоу, а евидентно је да је за Београд навео две процене. У односу на резултате пописа 1890. године, постоје мање разлике. Код већине округа, Цвијић је навео већи број становника, док у Ваљевском и Врањском бележи нешто мањи. Знатно већа разлика је код вредности за Подунавски округ и за Београд, у којима је по попису 1890. године број становника био већи за скоро 10.000 укупно у односу на приказану табелу. На укупном нивоу, разлика у процени је знатно мања. Без обзира на неслагања са званичном статистиком, несумњиво је велики допринос и значај овог Цвијићевог рада. У временима када се територија Србије мењала и број становника заједно са њом, теренска истраживања добијају још више на значају у посматрању демографских појава и процеса.

1	Таското	147	
2	Васоле	220	
3	Лесково	109	
4	Лазарича	622	
5	Мирашовац	213	
6	Вукочац	172	
7	Јованчица	197	
8	Осачица	368	
9	Брескица	82	
10	Кривошан	384	
11	Медвештица	-	15
12	Брусина	143	17
13	Криваја	100	18
14	Мирашово	85	14
15	Сире	182	15
16	Рибаре	176	11
17	Мзбачица	123	12
18	Сулчица	358	13

У бележницама Јована Цвијића, налази се и табела са бројем становника насеља Хомоља коју је записао један од његових сарадника и претпоставља се да је настала у другој деценији XX века. У табели је приказан број становника 18 насеља Хомоља и Жагубичке котлине, а посебно је интересантно да међу наведеним насељима нема Жагубице, највећег насеља, као и управног и административног центра ове области. Од наведених насеља 15 припада данашњој општини Жагубица у Браничевској области: Близнак, Брезница, Вуковац, Изварица, Јошаница, Крепољин, Крупаја, Лазница, Медвеђица, Миланово, Милатовац, Осаница, Рибаре, Сиге и Суви До, а три насеља припадају данашњој општини Мајданпек у Борској области: Влаоле, Јасиково и Лесково. За 17 насеља је дат број становника, осим за насеље Медвеђица, које је и данас најмање насеље ове области. Ово насеље је настало тек у XIX веку, као засеок насеља Близнак, а тек у пописима после Другог светског рата се води као засебна пописна јединица. Према подацима последњег пописа и 2011. године (Републички завод за статистику, 2014), посматрана област има 11.310 становника, док је тај број у време израде табеле износио 3591. Насеље са највећим бројем становника тада, као и данас је била Лазница са 622 житеља. Посматрана територија данас представља изразито депопулационо подручје, у коме се број становника између пописа 1953. и пописа 2011. године смањио за скоро 50%.

У Антропогеографским списима, Цвијић је навео 8 испитаних насеља тадашњег Хомољског среза у оквиру Пожаревачког округа и то: Влаоле, Јасиково, Лесково, Вуковац, Јошаницу, Милатовац, Жагубицу и Суводол (Лутовац и др., 1987). Уочава се да у називима насеља из табеле и данашњим називима, нема пуно разлике. Једино место које је променило име је Миланово (које се звало још и Магудица), данашњи Милановац. Многбројне су промене у именима села извршене званичним путем по изјављеној жељи њихових становника. „Нарочито су мењана турска имена и она, која су служила на подсмех околини. Нова су имена таква села добијала најчешће по члановима династије или у опште по цару, краљу, деспоту; друга су добијала стара историјска имена, или она која су сами сељаци предложили... Магудица, у срезу хомољском, округа пожаревачког – Милановац“ (Лутовац и др., 1987, с. 100–101).

Карактеристике појава и процеса код становништва Хомоља Цвијић је истицао у више наврата. Диферентност и специфичност овог подручја тумачио је формирањем посебне етничке групе, услед међусобних утицаја, код које има регионалних разноврсности, али као целина умногоме је другачија од становништва јужно од овог подручја (Цвијић, 1922; Миљковић, Стојањеловић, 2002). Такође је истицао и рад свог ученика Михајла Ј. Миладиновића (1928) који се бавио становништвом, пореклом и правцима досељавања како у целој источној Србији, тако и у Хомољу.

73.

Генерална искуба

Особине узрале ниске из Мајурин-
 цине и бугарског једног рудног шума
 па до у Пампелите, јунама из
 брне

1. Брнелна брза
 Урбелна рудина не издржава
 и издржава издржава

Особине брне, брне
 Брне ниске је издржава и издржава и
 издржава једно брне ниске издржава

2. Кривелна брза
 Овај издржава и брне ниске, издржава
 издржава, брне, брне, брне издржава
 брне и брне ниске брне
 брне ниске и брне ниске, брне ниске
 Мајурин и брне ниске и брне ниске
 брне ниске

Издржава издржава и брне ниске брне ниске,
 брне ниске издржава и брне ниске брне ниске,
 брне ниске

Издржава и брне ниске издржава ниске
 брне ниске и брне ниске и брне ниске
 брне ниске

Издржава ниске и брне ниске и брне ниске
 брне ниске и брне ниске, брне ниске и
 брне ниске и брне ниске, брне ниске брне ниске
 брне ниске брне ниске и брне ниске

Један од рукописа из теренских бележница носи назив „Динарски њић“ и у њему Јован Цвијић описује психичке особине и физичке карактеристике динарског становништва, које насељава подручје од „Маријиндола и Бојанаца њреко њорској Коњара до у Пашировиће, јужно од Боке“. Наведено подручје, од Мариндола (Маријиндола, како пише Цвијић) и Бојанца, насељених места у области Бела Крајина у Републици Словенији, до Паштровића, јужно од Боке Которске, прати правац пружања Динарских планина на дужини од око 700 km. За становништво које насељава ово подручје каже да су „виџки људи“, али да их одликује „извесна њривидна неморалност и сџварна њромост“. Фуснота са леве стране текста „онај катњолик код Бенковаца“ може указати на то да је овај опис настао на основу сусрета са извесном особом, те даље у тексту додаје да „зна шџа је најбоље и највеће и осећа јаку вриједност њичности“.

Наведени рукопис представља само један од бројних у бележницама у коме пише о динарском типу личности. Скуп сазнања о динарском типу становништва, који је стекао на многобројним теренским истраживањима, објавио је у књизи *Балканско њолуостџрво и јужно-словенске земље (1922a)*. У њој даје свеобухватни приказ географске распрострањености, психичких особина и варијетете динарског становништва на 58 страна.

Сузана Ловић Обрадовић

Личные дела

Описание работы моего и Магистра
Горы и Троянского в этом отношении
та же что и Тамбовские, причем и
там

Вот описание
и описание

1. Борьба с

Нелегальными операциями
и нелегальными операциями

Описание работы, в том

числе и в отношении и в отношении
и в отношении

2. Кризисные явления.

Вот описание и в отношении, и в отношении,
и в отношении, и в отношении, и в отношении

и в отношении и в отношении

и в отношении и в отношении, и в отношении

и в отношении и в отношении и в отношении
и в отношении

и в отношении и в отношении - и в отношении
и в отношении и в отношении и в отношении
и в отношении

и в отношении и в отношении и в отношении
и в отношении и в отношении и в отношении
и в отношении

и в отношении и в отношении и в отношении

и в отношении и в отношении и в отношении
и в отношении и в отношении, и в отношении и в отношении
и в отношении и в отношении, и в отношении и в отношении
и в отношении и в отношении и в отношении

У оквиру рукописног текста Динарски тип налази се поднаслов „Книнска Крајина“, у коме је Јован Цвијић у првом делу дао кратак приказ психичких особина и физичких карактеристика становништва истоименог подручја. Као узор послужио му је „онај сељак из Велушића, њод Промином“ за кога пише да је „*їлав, висок, врло инїелиїенїан*“, апострофирајући епитет „врло“. Динарски тип становништва који насељава подручје између Скрадина и Книна описује као „*ошїри и љуї*“, а као један од разлога за то наводи „*крїни крас који не може израниїи ни њоловину сїановнишїва*“, потврђујући на тај начин теорију о географском детерминизму, коју је и сам заступао.

У последњем пасусу рукописа Цвијић пише о цркви коју је народ Книнске Крајине подигао на Косову, истоименој области између Дрниша и Книна и о значају који је та црква имала за њих. Црква је представљала стожер окупљања становништва о Видовдану, како би „*одржали везу са целим срїским народом и њеїове їтрадициїе*“. Реч је о манастиру Лазарица, посвећеном кнезу Лазару, који се данас налази у селу Звјеринац, општина Книн. Првенствено је изграђен као црква 1889. године, а тек 1940. године постаје манастир. Током своје историје постојања више пута је рушен и обнављан, али је и данас задржао своју првобитну улогу центра окупљања православних верника, првенствено из Книнске Крајине.

Детаљан приказ, не само географских карактеристика наведене области, већ и њене историје и становништва, дао је близак Цвијићев сарадник прота Саво Накићеновић под називом „Книнска крајина“. Током писања ове књиге, као и претходне две, водио је преписку са Цвијићем, који му је био подршка, може се рећи и ментор. Рукопис који је аутор сачинио до 1926. године, када је умро због тешке болести, чува се у Српској академији наука и уметности. У делу „Психичке особине народа“ посебно истиче њихову предусретљивост и гостољубивост, неустрашивост, граматички правилно изражавање, уз наглашавање да је то „најчистије српско становништво, српски говоре, мисле и осјећају“ (Накићеновић, 1926). Такође помиње и цркву Лазарицу из Цвијићевог рукописа, за коју наводи да су је саградили српски становници пореклом са Косова Поља.

Сузана Ловић Обрадовић

5

Уједначеност и једноликост
динарских Срба.

Горацима је српскога, забавана
долина која ~~није~~ ^{није} ~~никогда~~ ^{никогда} ~~никад~~ ^{никад} ~~божић~~ ^{божић} ~~судеба~~
за нас са ~~српскога~~ ^{српскога} и сада ~~визада~~ ^{визада} само
некико ~~српског~~ ^{српског} ~~судебама~~ ^{судебама}. у кој ~~има~~
много ~~српскога~~ ^{српскога} или ~~досељеног~~
старог ~~српског~~ ^{српског} ~~националности~~ ^{националности} ~~и~~ ~~околина~~ ^и ~~места~~
која су била на удару. ~~Мож~~ ^{Мож} ~~и~~ ~~ако~~ ^и ~~је~~ ^{је} ~~то~~
старо, од ~~околина~~ ^{околина} ~~српског~~ ^{српског} ~~националности~~ ^{националности},
муди су ~~ко~~ ^{ко} ~~осећају~~ ^{осећају} ~~и~~ ~~мишљају~~ ^и ~~мисли~~ ^{мисли} ~~као~~
на ~~у~~ ^у ~~Тадру~~ ^{Тадру}. ~~Виде~~ ^{Виде} ~~се~~ ^{се} ~~у~~ ^у ~~урнама~~ ^{урнама} ~~лица~~ ^{лица} ~~у~~
~~мршну~~ ^{мршну} ~~очи~~ ^{очи}; ~~и~~ ~~свога~~ ^{свога} ~~духа~~ ^{духа}, ~~и~~ ~~свога~~ ^{свога} ~~духа~~ ^{духа} ~~као~~
~~и~~ ~~тамо~~.

Али ~~когда~~ ^{когда} ~~и~~ ~~тамо~~ ^и ~~муди~~ ^{муди} ~~и~~ ~~свога~~ ^{свога}
осећања ~~и~~ ~~свога~~ ^{свога} ~~нагиба~~ ^{нагиба} ~~у~~ ~~новом~~
ослобођеном ~~крају~~ ^{крају} ~~од~~ ^{од} ~~Рашике~~ ^{Рашике} ~~до~~ ^{до} ~~Ифед~~ ^{Ифед}
Многостру, ~~и~~ ~~ако~~ ^и ~~је~~ ^{је} ~~ветрином~~ ^{ветрином} ~~досе-~~
~~љеници~~ ^{љеници} ~~и~~ ~~власни~~ ^{власни} ~~копачица~~ ^{копачица}, ~~с~~
Ровоце ~~и~~ ~~Милевоцког~~ ^{Милевоцког} ~~краја~~ ^{краја} ~~и~~ ~~т.д.~~

Али ~~су~~ ^{су} ~~још~~ ^{још} ~~уједначени~~ ^{уједначени}
некико ~~влада~~ ^{влада}. ~~Нека~~ ^{Нека} ~~свога~~ ^{свога} ~~лица~~ ^{лица}, ~~са~~
исрагом ~~осећају~~ ^{осећају} ~~и~~ ~~мисли~~ ^{мисли} ~~као~~
која су ~~ме~~ ^{ме} ~~јаво~~ ^{јаво}. ~~Мож~~ ^{Мож} ~~и~~ ~~ако~~ ^и ~~је~~ ^{је} ~~то~~
старог ~~влада~~ ^{влада} ~~у~~ ~~Тадру~~. ~~Нека~~ ^{Нека} ~~је~~
овде ~~као~~ ^{као} ~~когда~~ ^{когда} ~~влада~~ ^{влада} ~~још~~ ^{још} ~~боже~~
сабувае ~~дубоке~~ ^{дубоке} ~~народа~~ ^{народа} ~~освојене~~
дубебае, ~~оде~~ ^{оде} ~~много~~ ^{много} ~~крету~~ ^{крету} ~~свет~~.
Заво ~~Нека~~ ^{Нека} ~~је~~ ^{је} ~~у~~ ^у ~~овом~~ ^{овом} ~~при-~~
~~митивацији~~ ^{митивацији}, ~~на~~ ^{на} ~~породу~~ ^{породу} ~~од~~ ^{од} ~~ветера~~
~~звараја~~ ^{звараја} ~~је~~ ^{је} ~~српски~~ ^{српски} ~~ваједо~~ ^{ваједо} ~~с~~
~~милевоцки~~ ^{милевоцки} ~~влада~~ ^{влада} ~~за~~ ^{за} ~~живак~~.

У теренским бележницама Јована Цвијића налази се и рукописни текст под називом „Уједначеност и једноликост динарских Срба“. Поменути рукопис забележио је неко од његових пратилаца са путовања. У њему он посебну пажњу посвећује особинама динарских Срба, њиховој снази и сазревању у различитим историјским околностима. У уводном делу текста Цвијић даје илустративан пример Гокчанице, како каже „скровиће, забачене долине која никада није имала бољих услова за везу са околним областима“. Њен положај између реке Ибар и планина Жељин, Гоч, Равне планине, Студене планине, Жарачке планине и Плањанског брда утицао је на Цвијића да је означи као „области везану само њешико њролазним њушевима“.

Део размишљања Цвијић посвећује пореклу становништва и записује: „У њој има многи стварица или досељеној ствари стаништва из околних места која су била на удару“. То је један од разлога што Цвијић за ово „одвојено стаништво“ каже да су „јошвише исти људи, истих осећања и мишљења“ као сви остали у новом, ослобођеном крају „од Рашке ња до њред Мишировицу“. Занимљиво је да их пореди са становништвом Јадра и каже да се њихове сличности виде у цртама лица, изразу очију, души и духу. Истакнуту улогу даје женама. Описује их као „особе сивна лица, са изразом осећајним интелигентним“ које су као конзервативне још боље сачувале „дубоке, народне особине, душевне, оне што њокређу свети“. Према њему сеоска жена је у „овом њримивнијем народу од веће значаја јер носи заједно са мушкарецом борбу за животи“.

У свом капиталном делу *Балканско њолуострво и јужнословенске земље* (1922), у поглављу *Етничко јединство и њсихички њијови*, посебно издваја улогу динарског типа са својим варијететима. У рукопису наглашава да је услед различитих догађаја и искустава сазревање овог становништва особито видно: „Уме сад и зајлеиене ствари сам да оцењује и одмерава“, стога га је „њешико завести фразама и унети у њењ узрујаност и рђаво мишљење, као што је раније било моћно“. Како је у више наврата констатовао, динарски Срби имају јасну националну свест и душу и дубоко укорееен национални морал и мисао, а Балкански ратови и Велики рат (Први светски рат) само су један од многобројних доказа.

Више детаља о овој области и становништву сазнајемо из каснијих истраживања Радослава Павловића. У књизи „Подибар и Гокчаница“ (1948) он пише да Гокчаница представља добро затворену жупу у северним, западним и северозападним огранцима планине Жељин, речице Гокчанице и реке Ибар, коју чине четири села: Гокчаница, Церје, Рудњак и Пределе. У овом пределу Гокчаницом се називају и села (засеоци) Борово, Дубоко, Црвањ, Добра Буква и Равни. У поменутом делу аутор наводи да је осим староседелачких родова присутан већи број досељеника који припадају динарској, косовско-метохијској, вардарско-моравској, тимочко-браничевској и шопској струји. Према његовом мишљењу, за етнички састав ове области од највећег значаја је досељавање становништва из Васојевића, Доњег Колашина на Лиму, Ибарског Колашина, „од Пазара“, „од Дежеве“, из Ибра и из Старог Влаха.

Јован Цвијић је проучавајући антропогеографију анализирао типове личности Балканског полуострва. Описао је многе народе и појединце, а између осталог и Хрвате. У рукописном тексту под називом „Хрваџи“ је за њих написао: „Хиџро мисле и џворе. Пуни досеџки, шала и народне мудросџи. Али несређени, кад у чему не моџу имаџи сисџеме. Моџу имаџи добрих џојединачних џромаџирања.“ По Цвијићевом мишљењу неке од њихових главних карактеристика су јак темперамент и воља. „Има у њих мрџодноџа, кад им се оџонира, нешиџо сџрасџи и мржње.“ Они нису у антагонизму са Србима, већ напротив, али постоје аустријске струје које имају за циљ да створе лоше односе између Срба и Хрвата. „То се морало однеџоваџи џод аустџријским режимом.“ Ово се односи само на једну струју „у којој уосџалом нема џамеџних и увиђавних џуди, а џи ће џод џрвим џриликама видеџи колико је било мучно духу и срџу.“

При проучавању народа Цвијић је прикупљао и податке о обичајима, као и мишљења угледних џуди. Записао је мишљење Симе Матавуља: „У мањој мери се џачно види код свих катџоличких народних маса у Хрваџској џа и у Далмацији ко је јаке воље, од џемеџраменџа, има у себе хаџдучкоџа и снажноџа, он је, каже се, као Срб.“ „Имају џривремених и сџалних фикс-идеја (в. Маџић, Нинко Цвеџуловић, Перић).“ Како је Цвијић записао: „Традиџија није усџомена на оно шџо је било џа џрошло, већ шџо је било и јесџи: џрошлосџи у садашњосџи.“

У публикаџијама „Говори и чланци“ Јован Цвијић је сакупио и објавио бројне своје радове и говоре, од којих неки нису раније били штампани на српском језику. У делу „Културни појаси Балканског полуострва“ (1902) Цвијић наводи да је „Римска култура оставила трагове у домаћем становништву, на илирским и трачким племенима која су била упола полатињена. Ово старо становништво служило је као посредник између Римљана и Србо-Хрвата, у које се претопило.“ У чланку *Јединсџво и џсихички џиџови динарских Јужних Словена (1921)* описана је повезаност Југословена: „Интересантно је испитати узроке услед којих се одржало и развијало етничко јединство Југословена, један језик, исти примитивни народни поглед на свет, скоро исте основне физичке и нарочито психичке особине, од којих су неке код Срба нарочито изражене.“ У истом чланку се помиње да „Хрваџи у Трићанско-Кварнерском џриморју имају мноџо смисла за џрезвеносџи и реалносџи.“ У чланку *Анексија Босне и Херџевине и срџско џиџање (1921)*, Цвијић говори да политика Аустро-Угарске користи сва средства да се раздије српско-хрватска коалиџија и да „оџуђује два дела истџоџа народа“. Цвијић је 25. октобра 1911. године, у Београду написао чланак *О народном јединсџву* у коме каже да је српско-хрватски народ даровит и да треба радити на културном зближавању, иако има „нових и сџарих уџиџаја који нас џовремено удађују“.

У рукописном тексту под називом „Природа Пречана и Хрваѿа“ Јован Цвијић анализира психичке и социјалне особине становништва насељеног у Славонији. Текст се односи како на хрватско становништво, тако и на тзв. пречанске Србе. Цвијић најпре указује на јак утицај крутог, разгранатог и формалистичког аустроугарског бирократизма на менталитет овог становништва. Он истиче занимања у војсци и полицији као главна и врло угледна. По Цвијићевим речима, и једни и други склони су нереалном и цифрању, као и претеривању у говору, услед велике слободе у маштању коју поседују.

Цвијић се пита да ли се код сељака јавља „нека нехајна млакост“ услед присуства равне и плодне земље? Истиче одсуство „ирецизности и сконценѿрисаног духа“ код школованог становништва, као и њихов површан и брз суд. Становнике овог простора назива „својећудним“ и „особењацима“ који су радије склони да маштају о „ујоднијој но о озбиљној сѿрани живиѿа“. Пише о широко заступљеној раскоши у Славонији, која представља имитацију богатих градова – Пеште и Беча.

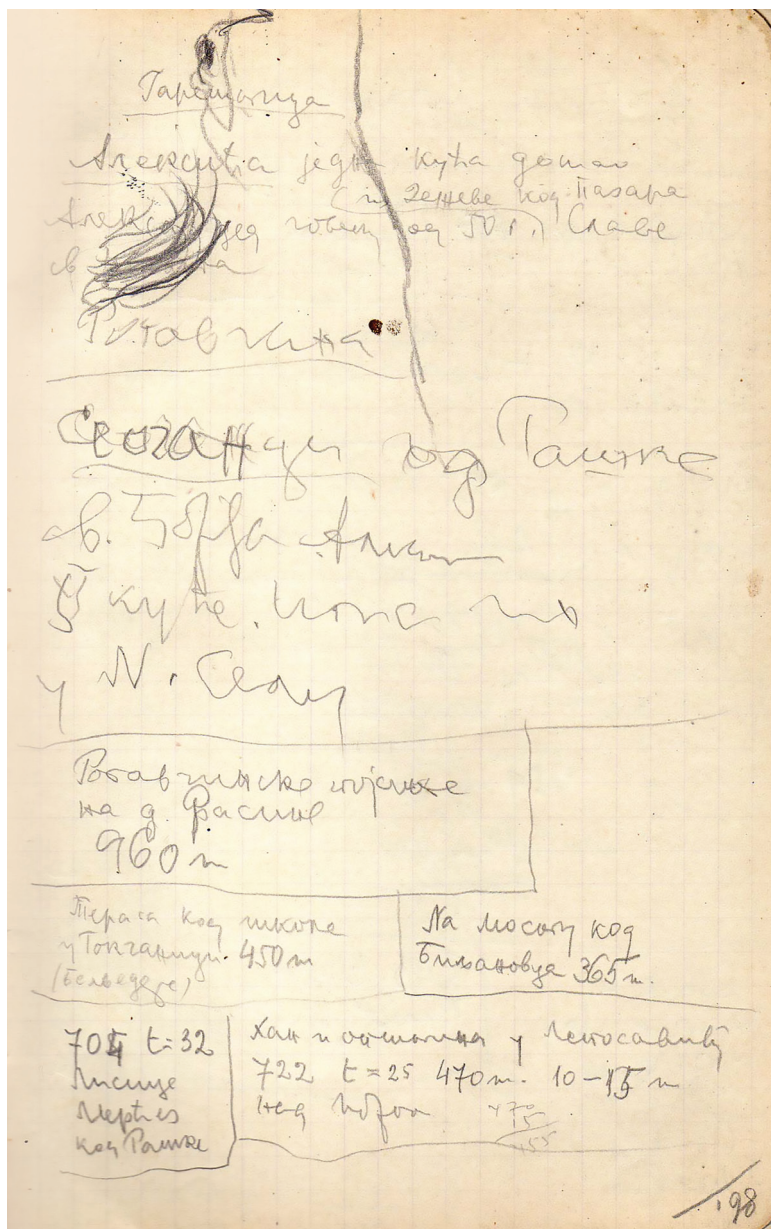
Осим делимичне неозбиљности и површности у славонском животу, Цвијић истиче велику гостољубивост и осећајност Славонаца. Он пише: „Имају Славонци као ми мноѿо осећајности, саосећања и самилости. Срце се лако размекша и до суза разнежи“. Помиње и „слајку славонску ѿесму“, као посебно обележје овог становништва.

Ова запажања о особинама славонског становништва Цвијић је детаљно разрадио и допунио у капиталном делу *Балканско ѿолуостѿрво и јужнословенске земље – ѿсихичке особине Јужних Словена* (1922), изворно написаном на француском језику, да би након његове смрти било преведено и објављено на српском. У овој студији Цвијић дефинише посебан – панонски психички тип јужних Словена и у оквиру њега славонски варијетет, кога одликују специфичне особине описане у рукописном тексту. Цвијић пише о панонском психичком типу у *Говорима и чланцима* (1921) у оквиру поглавља *Јединство и ѿсихички ѿиѿови динарских јужних Словена*, али га не разрађује детаљније. У делу *Меѿанасѿазичка кретања, ѿихови узроци и ѿследице* (1922б), у поглављу *Последице миѿрација*, Цвијић наводи Славонију као област јаке колонизације у којој су изражени процеси мешања и прилагођавања становништва условили стварање нових етничких група, типова и варијетета. Српско становништво у Славонији детаљно је проучавао Цвијићев савременик Алекса Ивић (Ивић, 1923; 1926), чије се анализе надовезују на Цвијићева истраживања метанастазичких кретања, објашњавајући их са историјског аспекта, коришћењем обимне архивске грађе. У каснијем периоду, питање славонских Срба тумачено је у историјско-географском контексту у делима Јована Илића и сарадника (Илић и др., 1993; Пић, 1995).

Рукописни текстови „*Метанастазичке струје и метанастазичка развођа*“ и „*Метанастазичке вратице и превоји*“ представљају део теренских бележница Јована Цвијића са путовања по Балканском полуострву које је забележио неко од његових сапутника. У поменутих рукописима, Цвијић говори о кретању становништва и њиховом досељавању у Србију. Увео је појам *метанастазичке струје* и дефинисао их је као „апстракцију вековног правца кретања исељеника“ (Цвијић, 1922, с. 4). У оригиналним рукописима стоји да су „*сјалне миграционе струје ишле речним долинама и њосле ратова или знајним дођађајима су само ојачавале*“, односно да узроци миграција могу бити природног, друштвено-економског или историјског карактера. У књизи „*Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*“ (1922) издвојио је четири главне селидбене струје: динарску, косовско-метохијску, вардарско-моравску (јужну струју) и струје које су прешле Саву и Дунав. Међутим, у поменутих рукописима говори о гранама основних струја којима се становништво досељавало у Србију (ибарска, сјеничка, лимска и косовска струја). Становништво је улазило у Србију долином Ибра посебно код Рашке. Овом струјом је мигрирало становништво насељено у сливу Ибра од Рожаја, Ибарског Колашина, Митровачког краја, са Пештера, али и „*њоме су силазили њо неки од Васојевића*“. Кретања нису пратила реку само на простору где је било више турских села (нпр. у долини Ибра, од Балабанске клисуре до Србовца (Бугарића) у Ибарском Колашину).

Осим метанастазичких струја, Цвијић је дефинисао следеће термине – *метанастазичка развођа* и *метанастазичке вратице и превоје*. Метанастазичка развођа се углавном поклапају са орографским, али их се „*човек као њокрејно живо створење не држи увек*“. Значајно је метанастазичко развође Пометеник између ибарске и сјеничке струје; висораван Пештер са које су се струје кретале и ка Ибру и према Сјеници; затим Златар и Јадовник између сјеничке и лимске струје. Цвијић је указао на то да нема право орографског развођа између косовске и ибарске струје и да се становништво са Косова кретало долином Ибра, али да су „*ишли њо-главињо којаоничким страницама, њланином, нарочињо од како је Лаб насељен Арбанасима*“ (Албанцима). Тако је „неопажено“ извршено масовно насељавање области Топлице. Метанастазичке вратице и превоје је дефинисао као „*превоје и оне њарњије долина кроз које су улазиле метанастазичке струје у Србију*“. Неке од њих су Мокра Гора, Кокин Брод, Јавор и долина Ибра код Рашке.

Цвијић је резултате својих истраживања објавио у више публикација, међу којима су *Анњројојеојрафски њроблеми Балканској њолуостјрва* (1902а) и *Балканско њолуостјрво и јужнословенске земље* (1922а). У каснијем периоду главни носиоци географске школе која се бавила антропогеографијом према Цвијићевим упутствима били су академици Атанасије Урошевић (1935; 1950; 1965; 1987), Милисав Лутовац (1954; 1960; 1967; 1980) и Војислав Радовановић (1924; 1959), а у савремено доба Милован Радовановић (1961; 2004; 2008), Мирко Грчић (1999; 2002; 2004а; 2004б) и други.

Јован Цвијић је значајан део свог научног рада провео истражујући антропогеографске појаве и процесе на простору Балканског полуострва. Истраживао је и сакупио емпиријску грађу о природним условима географске средине, миграцијама и пореклу становништва, насељима, материјалној култури, психичким особинама, родовима и породицама. Методолошки план теренских истраживања поставио је у виду „Упутстава за проучавање села у Србији и у осталим српским земљама“ (1896). Уочио је „проучавајући физичко-географске карактеристике Балканског полуострва да на њему живе етнички хетерогене народне заједнице“ (Влаховић, 1987, с. 9). Таква истраживања, која су обухватала миграције и порекло становништва на Балканском полуострву су посебно обрађена у студији „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице“ (1922δ), која је касније постала и поглавље у књизи „Балканско полуострво и јужнословенске земље“ (1922а).

Приказани рукопис обухвата истраживања на простору Косова и Метохије и дела Рашке области, и обухвата у мањем обиму антропогеографске податке. Истражујући абразионе површи, наводи се да је боравио у селу у околини Косовске Митровице, код породице Петронијевић, као и у селу Козаре (општина Зубин Поток), код породице Илић. Том приликом проучавао је порекло становништва, као и положај и тип села кроз која је пролазио. Приликом истраживања често је користио лично усмено испитивање: „има у селима разборитих сељака који су се по природном дару толико интересовали да знају не само своје, већ и других породица свога, па и суседног села“ (Цвијић, 1902а, с. 156).

У приказаном рукопису пише да је боравећи у домаћинству породице Алексић утврђено да је то једина кућа са тим презименом у засеоку Гарешница, да су се доселили из села Дежева код Новог Пазара, као и да им је крсна слава Свети Ђорђе. Ј. Цвијић је боравио и у засеоку Сеоганци (Ново Село, сада општина Рашка), где је записао да тај засеок има пет кућа и да је свима крсна слава Свети Ђорђе.

Приликом проучавања порекла становништва основне карактеристике које су Цвијић и његови сарадници бележили, осим личних имена, презимена и броја чланова породице у одређеном насељу, је њихово порекло, односно место одакле су досељени, као и година када су се доселили. Посебно су означавали крсну славу, која је служила као један од основних параметара при утврђивању етничке припадности становништва. Као једну од главних карактеристика за раздвајање сличних народних маса Цвијић узима управо распрострањење „најглавнијег српског обичаја славе“ (Лутовац и др., 1987, с. 134). „Само је за неке од северозападних области нашег народа, слава готово поуздан знак за распознавање порекла становништва“ (Цвијић 1902а, с. 161).

12.

Ибарски Колашин

Посеје испод села Рибарића и
ишраје до села Забра и Кошурова на путу
пред Миловцима, управо докле где
пошше и докле ишраје исто српско
скакованство. у њему има 40 села и
у њима око 500 кућа ушких које су скоро
редовно задружне, те те у Колашину
има око 1000 дука

Зову га просто Колашин, а не
Сваци Колашин и нема никакве везе
између овог скакованства и сва -
кованства савураког или
ураг. Колашин као што је то Миловцима
имао. Просто се име Колашин
у овим областима земље јавља.

Од Рибарића на до најнижега
села Зубаре преко Миловцима ~~дан~~
поводе јужни дијалектом а ~~косовско~~
дијалектом има само у неким
селама око Миловцима, ма да су била
у Бугарији и ону који исто је, сам
камао рећи јужнога дијалекта (а ово
су стари досељеници из Лабај који
су јамачко повозили међу Косовским
дијалектом) Колашину каже да су
Свацима и у неким кућама има
пурске картице на ишаке које су
стале преко 400 г. Ја један
од свацих мушк, око 90 г. Миловци
да зна за предање по коме се

Рукописни текст о Ибарском Колашину представља део теренских бележница Јована Цвијића са екскурзија по метохијској и косовској Старој Србији спроведених у периоду 1898–1905. године. На основу рукописа закључује се да је податке забележио неко од његових сарадника. Један део путописа са поменутог истраживања званично је објављен 1911. године у оквиру треће књиге *Основе за географију и етнологију Македоније и Сјаре Србије с њомашњима у јужној Бујарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалије, Епиру и северној Албанији* (1911). Други део је објављен у публикацији *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, чије је прво издање на српском језику изашло 1922. године.

Према Цвијићу, област Ибарског Колашина *„настаје из оца села Рибарића и браће до села Чабра и Кошутова на Ибру пред Мишировицом, ујаво дошле где почиње и браће чистио српско становништво“*. Обухвата 40 села, са 572 куће, у којима је 501 српска, 61 арнаутска, девет кућа мухацира из Босне и Старог Колашина и једна турска кућа (Цвијић, 1911). Наводи да су српске куће готово увек биле задружне.

Порекло становништва Ибарског Колашина сеже у далека времена. Ј. Цвијић је приликом путовања забележио предање једног старца од 90 година који је тврдио да су се они доселили из Захумља, а ту причу је он чуо од својих старих. Потом су се доселили Клицановићи из Дробњака (Стара Херцеговина) и *„од њихових тврдуха су још ово сви данашњи Колашинци“*. Ово иде у прилог тврдњи да су Колашинци углавном досељеници, при чему су се неки доселили пре или после Велике сеобе Срба 1690. године. Поједине породице су досељене из Старог Колашина, а друге из Брда у Црној Гори. Према мишљењу Милисав Лутоваца (Лутовац, 1954) садашње становништво се махом населило током XVIII и почетком XIX века. Цвијић наводи да Ибарски Колашин у поменутим границама никада нису насељавали Турци и Арбанаси (Албанци) и да он представља обновљену оазу православних Срба. Међутим, Арнаути (албанизовани Срби) су населили села даље од Чабра и Кошутова и тиме потисли Србе. Тако је овај *„чистио српски крај одвојен од мишировичкој српској краја јојасом арбанаших села; међу њим на више, према Рожају, настају села мухамеданаца српскога језика“*.

Постоје различита тумачења назива Ибарског Колашина. У својим путописима из 1859. године чувени слависта Александар Гилфердинг (Александр Гилфердинг, 1972) овај простор назива Колашин. С друге стране, Цвијић у својим бележницама ову област означава као Црни, Стари или Ибарски Колашин, како би се разликовао од црногорског и санџачког. Каснија истраживања која је спровео Милисав Лутовац и објавио под називом *„Ибарски Колашин – антропогеографска испитивања“* (1954) доводе у питање оправданост Цвијићевих тврдњи. Према његовом мишљењу, најпотпуније је ово подручје назвати Нови Колашин или само Колашин, јер *„становништво које сматра да је Стари Колашин она област из које су они дошли није могло дати Колашину надимак Стари“* (Лутовац, 1954, с. 65).

15.

koje se zove Radur Tome i ovde
 se u jednoj kući izobavljaju sve
 godine. U ovom kraju kod
 do Rudarstva ima man. žrta Rava
 u istom kraju na man. Ovdje i
 u manju je to verovano tuovot sv. Pava
 Korinškot. Kad su kasnije u
 vreme oko Trisrepa vada su se
 kod manju koji u namo imo kasari
 ipreseni sa jednim kanuzerom u ovu
 domo rambitost kraj i skloniti u
 urku koja je bit isostojala. Ovde su
 veonki sabori koji se drže o vikse
 prasone, karpomoto o Pankovudke,
 u manju se skupljaju svbi na samo
 u kod manju bit u Bogotot, u Šaroko
 žude i u ramkor noja. Na poslednju
 je ovde isostojisko selo brkajni, na
 velikoj visini od 900-1100 m, raspro
 na kojedine kite, žvare stano
 kotrivine, kao i u celome kraju,
 pravot alonjskog dolotaja, u koje
 isostojisko svage i vane i reoke
 male kavnice od vba i erde, reje
 jerna, za koje se veruju isostojiske
 usotomene o pravom železu. Imate
 od isostojiskot usotomene imaj, kovske
 i isostojiskot o Karotot železo
 usotomene. Znaj da su Mijaju kod
 Karotot železo Potovot. To
 sela bude na nevoj svjati noja.
 Mijajima su zvan sve stano
 niže svje isostojiskot. Svafoblaški krajna.

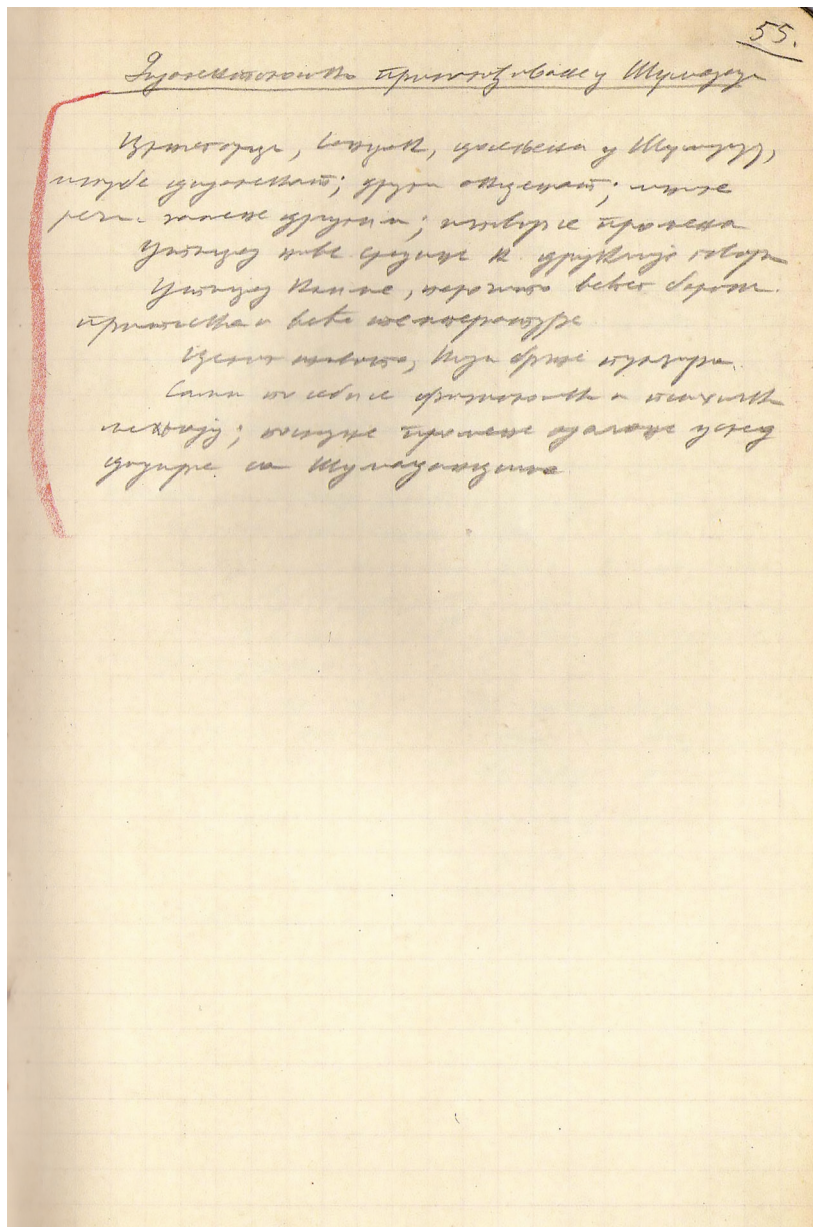
Како наводи Јован Цвијић у свом делу „Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије“ (1922а), на простору Ибарског Колашина присутна су два дијалекта српско-хрватског језика, пошто овај простор представља прелазну област од косовског варијетета ка динарском типу. У својим рукописним текстовима је навео да „од Рибарића па до најнижега села Зуиче њед Мийровицом сви говоре једним дијалектом, а косовској дијалекта има само у неколико села око Мийровице, мада већ у Бујарићу, није чисти, јер сам нашао речи јужнога дијалекта“. Истиче да границу између динарског типа и косовско-метохијског варијетета представља река Лаб.

Због карактеристичног положаја и етничке компактности овај скровити предео је имао значајну транзитну улогу за метохијске српске исељенике, представљајући део косовско-метохијске струје. „Дакле Колашин као српска оаза је вршио улогу скривнице“, забележио је Цвијић. Током миграција метохијски Срби су прелазили преко Рогозне и силазили у долину Ибра око Сочанице, како би заобишли турску оазу у Ибарској жупи. Прелазили су у Србију, најпре у Жупу и Расину, а потом у Топлицу.

У Колашину нема много материјалних ни других трагова старог живота. Цвијић наводи да на једном „лавичастом врху на левој обали Ибра има нешто развалина од старог градића Клојојника“. Постоји и неколико градина за које се претпоставља да су биле средње-вековни замкови. Преко пута Придворице у широком Радич пољу „у њиви се изучавају старе цице“. Према Милисаву Лутовац (1954), у питању су остаци некадашњег двора. Најзначајније културно добро је манастир Црна Река, који се попут Острога налази у пећини, где је смештен живот Св. Петра Коришког. Према предању „када су настала црна времена око Призрена онда су га Колашинци који су тамо били косачи њренели са једним калуђером у овај заштићени крај и склонили у цркву која је већ њостојала“. Поседно место Цвијић даје историјском месту Брњак (Брњаци) за које се везују историјске успомене о краљици Јелени. Наиме, Лутовац наводи да се овде налазио град Јелеч у којем је постојао двор краљице Јелене, жене краља Уроша I, која је ту и преминула 1314. године.

Као што је напред наведено, након Ј. Цвијића овај простор су са географског, историјског и етнографског аспекта проучавали Милисав Лутовац (1954; 1978) и Милош Мацура (2005), али и Глигорије Елезовић (1931; 1998), Григорије Божовић (1998), Слободан Јакшић (1996), Биљана Сикимић (2009; 2010), Милан Луковић (2009), Милан Ивановић (2005), Борислава Илић (2005) и други.

Данас се област Ибарског Колашина административно поклапа са територијом општине Зубин Поток која обухвата 64 насеља. Између осталих, граничи се са општинама Исток и Србица, које су сада у потпуности насељене албанским становништвом. Стога, Ибарски Колашин и даље представља православну оазу „људи карактера динарских Срба, с јаким косовским њрадицијама и особинама“, што је од посебног значаја имајући у виду тренутне друштвено-политичке околности у нашој јужној покрајини.

У рукописном тексту под називом „*Дијалектолошко прилагођавање у Шумадији*“ Јован Цвијић говори о променама у дијалекту црногорског и санџачког становништва досељеног у Шумадију. Он истиче да том приликом ово становништво губи свој изворни дијалекат, одређене речи бивају замењене другим речима, усваја се нови акценат и мења изговор. Све наведене промене дешавају се под утицајем „*живе средине која друкчије говори*“. Цвијић додатно говори и о утицају природних услова – климе, барометарског (ваздушног) притиска и више температуре на досељено становништво. Такође, напомиње да се извесне физиолошке и психичке промене дешавају код овог становништва услед контаката са Шумадинцима.

Претходно наведени рукопис Цвијић је најпре објавио у *Антропогеографским проблемима Балканског полуострва (1902)*, у поглављу *Миграције и порекло становништва*, где објашњава огроман утицај природних услова, али и нове етнографске средине на досељено становништво. Говорећи о различитим струјама насељавања, Цвијић је истакао да су главну масу шумадијског становништва чинили досељеници из области старе Рашке и црногорских Брда, који су се кретали у оквиру западне струје насељавања. Најдетаљнији приказ прилагођавања црногорских и осталих досељеника у Шумадији Цвијић је дао у публикацији *Метанасијазичка кретања, њихови узроци и последице (1922)*. У поглављу *Последице миграција* Цвијић пише о прилагођавању сточара са црногорских брда и висоравни Пештера и Сјенице на ниско шумадијско земљиште, другачији атмосферски притисак и климатске услове. У истом поглављу он објашњава и социјално и етничко прилагођавање досељеника, са посебним освртом на промену дијалекта и обичаја.

Порекло шумадијског становништва испитивали су ученици Цвијићеве антропогеографске школе, у оквиру студија урађених на основу Цвијићевих „Упутстава за проучавање села“ објављених у „Антропогеографским проблемима Балканског полуострва“ (1902а). Истраживања су обухватила мање географске области у Шумадији, са посебним освртом на порекло становништва кроз преглед досељеника према миграционим струјама или главним областима исељавања (Ракић, 1905; Радивојевић, 1911; Дробњаковић, 1923; Мијатовић, 1948; Петровић, 1949). Миграције становништва брдско-планинских области Црне Горе и осталих крајева бивше СФРЈ, као и проблеме привикавања мигрантског становништва на нове животне услове, проучавао је Милисав Лутовац (1958; 1968). Посебну пажњу посветио је испитивању етничких промена у Старој Рашкој (Лутовац, 1978), која је била посредничка област у кретању миграционих струја и значајан емиграциони простор становништва насељеног у Шумадији.

80

Ибарска, јамска села

Село Брће у своме селу и мило се
 идуће сурово паровом у летовним вода,
 дана, реје у суровим водама

Обде и село гле насеље, Јамска
Niederlausitz, на брда 1 или 2 Брће. Гоо.
 идуће и село обде насе гле Брће, земство
 ина савезије. У њима су брће у селу
 "село" у селу васа васа васа, а
 "село" у селу једно од гле, ама
 јамска реје васа од 1 км. У селу
 су ова села: Брже, Ибарска, Та,
 "Брже", "Темповска", Брже, Брже,
 Та.

Село Брже и селу Јамска је васа
 у селу васа: на селу васа
 и су васа васа, од 3-500 м.
 реје од гле, идуће Брже

Брже и селу васа, Та,
 Брже и селу васа. Васа су васа
 "село" од васа

Село у селу, васа од васа
 ина васа и селу васа
 васа васа васа; васа васа
 васа васа у селу реје васа,
 и селу "на васа", за 100 и
 васа, а и селу реје васа у
 васа васа васа.

Обде, у Јамску у селу васа
 селу, на селу васа васа
 васа васа васа, ~~и~~
 васа васа васа васа васа
 селу васа

У приказаном рукописном тексту Јован Цвијић бележи тумачење и обухват појма села у ибарско-рашком крају. У раздијеној форми поменутих области село представља место где се неко настанио, најчешће најмању насеобинску јединицу (Цвијић, 1922): „*Овде се село зове насеље, Niederlassung* (немачки појам за мало село – прим. М. Д.), *иа било 1 или 2 куће. Уошшице се селом зову мале ĩрује кућа, цемати или вазелинилије. У њима су куће у близу као у селима власинској шииа, „села“ цемати су даље један од другои али рејко ĩде више од 1 km.*“

Појам села, односно насеља на простору које је Цвијић проучавао, различито је третиран. Уочава да је на простору Балканског полуострва заступљена шареноликост у тумачењу и прихватању овог појма, третирајући за село свега неколико кућа, чак и једне, преко малих привредних целина и више задруга, збијених чифлука и великих села (Цвијић, 1922). За њега је та проблематика била више филолошке природе, те се њом није нарочито бавио, осим индиректно, у виду терминолошких појашњења која често срећемо у његовим делима. Једна таква дискусија изложена је у делу *Анїтроїоїеоїрафски ĩроблеми Балканскої ĩолуостїрва* (1902).

Издвојени рукопис из Цвијићеве бележнице наглашава разлику у тумачењима овог појма, поредећи га са власинским типом. На овом простору села су представљена једном или две куће, али често и породичним задругама, дељеним у цемате, крајеве или засеоке (Цвијић, 1922). Њиховим ширењем и срастањем формира се просторна јединица, позната у данашњим административним оквирима.

Прикупљајући спорадично сазнања о овим појмовима, Цвијић претпоставља развој његовог значења. Претечу чини првобитни појам о селу, тзв. *заселије* – „мали чопори кућа из којих се села развијају“ (Цвијић, 1902, с. 55), заступљен у западним крајевима Полуострва, планинског карактера, где се село изједначавало са појмом задруге, односно кућама једне задруге. То су тзв. мала села која је он поистоветио са појмом *Niederlassung*. Нарастањем и састављањем тих малих села настајали су *засеоци*, као самосталне целине у оквиру сеоских атара, повољног положаја и сачињене од више породичних задруга (Ердељановић, 1902). Често се овај појам мешао са појмовима крај, махала којима се означавају поједини делови села, различите топографске целине, као и *цематима*, којима се означавао онај део села у којем је лоцирана једна породична задруга. Услед удаљеног положаја од матичног села, њихова самосталност је јачала, досељавањем и множавањем становништва насеобина је расла, те су се засеоци постепено, а нарочито након ослобођења, ширили, јачали и постајали самосталне просторне целине, познате као данашње административне јединице (Цвијић, 1902, с. 56).

Марија Дробњаковић

57

u na osnovu imena mesta pomena oho
 byte. Nalazivane je bura u Mrakovama
 u okolini byte u "povremeno", ili
 oho oho imena. Ime obvo (Kavna,
 T u L. Dyzdz) imena uokrajina
 sela, kao uo Tuzurina. Ukoliko je
 da govoru pomena oho byte u okolini
 u imenu kao yuena mppre uokraj
 rasvbe up byte uokraj uokraj,
 uokraj. Neka sela su uokraj
 bytama, teka byo yuena; ime
 byte uokraj yuena je uokraj
 i kon. yuena, uokraj uokraj
 uokraj oho yuena byte,
 byte uokraj yuena za gove
 yuena u sela rapce byte
 oho sela u byte uokraj yuena
 uokraj 3-10 km yuena, 6-8 km uokraj
 sela, kao byte. Uokraj uokraj
 byte uokraj uokraj sela pas,
 byte uokraj: 1) yuena pas,
 yuena 2) uokraj "yuena
 u 3) byte yuena sela kao oho
 oho uokraj uokraj uokraj
 uokraj yuena yuena uokraj
 byte

Ime byte uokraj byte uokraj
 byte. Ime byte byte byte
 byte byte, uokraj byte byte
 byte, byte byte byte byte
 byte) oho: uokraj byte

У издвојеном рукописном тексту из бележнице Јована Цвијића изнета је констатација да међу селима разбијеног типа мора постојати одређена дистинкција према степену разуђености, односно згусности сталних насеобина. Изучавајући област Старог Влаха и ивањички крај, као израз градације разуђености појединачних и групација кућа, Цвијић издваја три типа.

„Морају се поствавити градације међу селима разбијеног типа: 1) шумадијска разуђеност 2) са здијеним џемајима и 3) права разбијена села као ова. Она се пошто искључно даве стиочарством, и тај начин живота утиче на разуђеност.“

Касније, у својим делима *Балканско полуострво и јужнословенске земље (1922)* и *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (1902)* детаљно разрађује основне варијетете разбијених насеља. Као меру разуђености насеобина које је изучавао узимао је обично удаљеност између различитих групација кућа, као и пространост целог насеља, често је изражавајући кроз временске јединице (Цвијић, 1896).

Тако, насеља која наводи да су права разбијена обележио је као варијетет старовлашких села, названих по области у којима представљају типичан тип села. Истиче да овај разбијени тип села није једноставан. Подразумева много варијетета, који се међу собом прилично разликују, али се ипак могу свести под једну групацију, диференцирану на неколико подтипова који представљају различите ступњеве у развоју овог основног типа (Цвијић, 1902). Таква села простиру се на широком пространству, поглавито на већим висинама. Њихова зона распрострања углавном се поклапа са групом села која се формирају на висинама, планинског су типа, са кућама по странама долина, побрђу и на површима до 1600 m н. в. (Цвијић, 1922). По правилу су формирана у крчевинама: *„Насељавање је било у крчевинама и ошуда су куће у њимацима, све око њих шума“*. Обухватају више крајева, односно заселака или џемата, сачињених од десетак сродничких кућа, међусобно удаљених 1-2 km, па и 4 km. Оваква насеља су заступљена и у ивањичком крају, о којима управо налазимо наведена запажања у Цвијићевим рукописима: *„Нема џемаја са здијеним кућама, већ са врло удаљеним; између кућа у истом џемају је по правилу 1 km одстојања, често и многи више“*. Фрагменти ових забелешки објављени су у делу *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (1902)*.

У наведеним рукописима Цвијић индиректно указује на факторе који утичу на формирање насеља и креирање одређеног типа. Када је реч о старовлашким насељима за битан чинилац узима занимање становништва и начин живота, као главно обележје ових планинских крајева. Међутим, то нису једини чиниоци, већ споредна констатација која је такође разрађена касније у његовим радовима. Он нарочито издваја топографске погодбе, у првом реду рељеф, а потом и шуме, где граница између шумовитих и голих предела представља и баријеру на којој се сучељавају два различита типа насеља, али и значајни културни појасеви (Цвијић, 1922), који подразумевају и специфичан начин живота и занимања.

Интересантна појава спуштања села на друм забележена је у бележницама Јована Цвијића, о чему сведочи рукописни текст који детаљно указује на ову појаву у области између Чачка и Крагујевца:

„А и даље све до Чачка, а и у долини Зай. Мораве (Западне Мораве – прим. М. Д.), села су разбијена. Поред овој економској и трговачкој врло важној друма, збијене поред друма, ал независно од правој села – засеоци варошица. Процес се врши у Мрчајевцима, где је досија кућа око механа, које поред друма уређено, зајим увелико у селу Бресници.“

Овај подтип насеља представља варијетет разбијених насеља, шумадијског типа. У њима је дошло до збијања кућа услед дељења породичних задруга, тако да су постепено срастали одвојени крајеви, засеоци, у једну целину или нарастали и постајали самостални. Код ових села присутно је груписање и низање кућа око пута, те се формирају тзв. друмска села или друмски системи. То су тзв. полузбијена насеља, карактеристична за централни део Србије. Најчешће су распрострањена по целој Шумадији, Колубари, Тамнави, Гружи, околини Београда и долини Западне Мораве (Којић, Simonović, 1975), којој припадају и поменута насеља Мрчајевци и Бресница. Економски просперитет и развој трговачке функције везане за главне путеве, водили су формирању овог новог типа села (Цвијић, 1922).

Ова друмска насеља и данас су задржала линијску форму, са функцијама и објектима услужног сектора и јавно-социјалне инфраструктуре концентрисаним дуж саобраћајнице. Поједини аутори, давећи се типологизацијом насеља, према урбано-морфолошкој структури издвајају их као посебан варијетет (Којић, Simonović, 1975; Стаменковић, Бачевић, 1992).

Марија Дробњаковић

ГЕОЛОШКИ САСТАВ ТЕРЕНА –
ФАКТОР ФОРМИРАЊА СЕОСКИХ НАСЕЉА

49

Јако разбучена се налази до ове Криве.
Ова. Висина до које долази истраживање
немање одређује висину села, јер у сваком
направу, вине сувишних и одређује, боја.
које се налази. За ову у Криве. Гриву
насеља нису, јер Криве долази само
уо ретких година; где је барем има
којега као он Криве, Криве Крива
сео разбучена и Криве долази до Криве
висина. За ову у истраживању
сео разбучена, јер Криве истраживање,
Криве села, и сео разбучена
на има разбучена на насеља и истраживање.

Јако се налази у истраживању
сео разбучена северних обода
Криве. Криве истраживање
сео Криве.

Босанска висина истраживање
јер, истраживање истраживање
Криве села. Криве истраживање
сео разбучена, разбучена
јер, истраживање. Јако истраживање
на истраживање. Има истраживање
на истраживање, истраживање
истраживање. Насеља само сео
Криве сео. Јако истраживање
истраживање и сео истраживање
(Криве). Јако истраживање
сео Криве. Јако истраживање,
истраживање. Има истраживање

Издвојени рукописни текст из бележнице Јована Цвијића односи се на директна теренска запажања о локалним погодностима које утичу на формирање типова сеоских насеља. Конкретно, истакао је значај геолошког састава терена, који детерминише на неки начин висински размештај села.

„Јако разбијена села њењу се до њод кречно њоље. Висина до које доиру кречњаџи и њешчари одређују висину села, јер су блажи најибди, више елувијума и ораница, дођајџије се расџадају. Зајџо су у Истџочној Србџији насеља нижа, јер кршеви доиру скоро до речних долиџа, џде је њалео мек њшерен као око Ђосајџице, Црној врха села разбијена и куће доиру до веђих висина. Зајџо су у Ибарској кођлиџи села највиша, јер кристџални шкриљџи, кршева нема и њо великим висинама има заравни за насеља и кулџуре.“

Ј. Цвијић све антропогеографске појаве објашњава друштвеним, културолошким, етнографским и природним узроцима, од којих у првом реду издваја пластику и природу земљишта (Цвијић, 1902), посебно при изучавању мањих насеља, села, који индикују основне разлоге везивања насеобине за одређени простор. Помињући плодне парцеле у кречњачким пределима, плодне долине и темена брда као згодна места за насељавање и обраду земље, истиче и важност геолошког састава терена за насељавање појединих предела и формирање насеобина. Тако наводи да „гдегод се међу кречњаџима појаве шкриљџи и пешчари, за њих се везују насеља, нарочито у карсту“ (Цвијић, 1902, с. 43). Одатле објашњава да висинска зона до које се пружају кречњаџи и пешчари представља и појас до којег се пружају сеоска насеља.

По Цвијићевим налазима „највиша села у Србџији разбијеног су типа, заснована у крчевинама, а формирана су у области горњег Ибра, где многа допиру до висине од 1100 m, затим око Муртенице (највише село Јасенова на 1200 m) и на Златибору до око 1120 m, а то се рефлектује и на физиономију Шумадије, Старог Влаха, Рудника“ (Цвијић, 1902, с. 42). Дакле, геолошки састав и рељеф земљишта, као и вегетацијски покривач детерминисали су висински развој села. Плеђата брда, са заравњеним теменима погодним за насељавање и обраду, без кречњака, са заступљеним кристаластим шкриљџима, каква се сређу у Ибарској котлиџи, била су погодна за просторни развој сеоских насеља до највиших висина на простору Србџије, за разлику од источних крајева, где се налазила највиша тачка територије Србџије у време Цвијићевих истраживања. Разлог лежи управо у томе што села ове области припадају потпуно другој групи насеља, формираним у долинама и збијеног типа (Цвијић, 1922).

Марија Дробњаковић

Приказане странице теренских бележница Јована Цвијића су делови рукописног текста насталог током Подрињске екскурзије спроведене од 10. до 18. јула 1901. године. Рукописи се односе на положај, морфологију и физиономију сеоских насеља на планини Цер и у Шабачкој Поцерини. Сеоска насеља у Шабачкој Поцерини припадају мачванском и јасеничком типу насеља. Према Цвијићевим наводима *„до њрве њоловине XIX века села у Мачви, у Колубари, у смедеревској Јасеници, у доњој Морави и око Саве и Дунава њриѡадала су у ѡлавноме сѡаровлашком ѡиѡу, заѡим шумадијској врсѡи и ѡѡслетѡку су се све више ушоравала. Куће су као и у сремским и ѡанѡјским селима или у варошицама Срѡије ѡравилно расѡоређене с ѡбе сѡране друма или важѡијеѡ сеоскоѡ ѡуѡа. По расѡореду кућа ѡво су друмска села, чије куће нису ѡѡѡво никад на сокак изнесене, већ су увучене унуѡра, у шљивак. Слична су шумадијској врсѡи села, само се у ѡолико разликују, ѡиѡ су куће ѡлиже једна друѡј“*.

Ј. Цвијић уочава и значајне разлике у морфологији мачванских и јасеничких села. У Шабачкој Поцерини Цвијић препознаје мачвански тип сеоских насеља. Морфологију насеља описује тако да се „две главне улице секу под правим углом у облику крста. Село има, углавном, крстаст облик; каткад има и више споредних улица које су паралелне са главним. Али се увек знају две главне улице и главно раскршће око кога има највише празног простора. На њему се диже велики дрвени крст или познате крстаче, као по старим гробљима; ту је сеоско зборно место, ту се игра коло, ту су школа, судница, механа, магазе, ковачница и по која боља кућа“. „Ова се села разликују од села збијеног типа по томе што имају правилне и дуге улице, и што су куће, иако ѡлиже, ипак разређене. У Шабачкој Поцерини сеоске куће су ѡнако исто разређене као и у селима разређене врсте у Шумадији“ (Чубриловић и др, 2000, с. 247).

Александра Спалевић

На страницама из бележница Јована Цвијића описана су поцерска села у равници – Добрић и Богосавац у којима се уочава припадност мачванском типу села, али са појединим разликама. Морфологија и физиономија насеља се заснива на постојању две главне улице које се крстасто секу у центру, где се уз препознавање бочних улица ипак издваја једно главно раскршће. Како Цвијић записује: „*куће су њоред улице, рејко изнесене, махом увучене, али нису онако близу као у Мачви, већ су удаљене*“. Такође, напомиње да су „*куће ојрађене и махом су мале*“. Истог типа су и насеља Прњавор и Липолист.

У својим рукописима Цвијић издваја и насеља Цуљковић и Радовашница са нагласком да она припадају шумадијском типу насеља. О њима бележи да су то насеља „*ио коси, њоред њуџа и да нису удаљена као села у Јадру*“. Физиономију насеља Милина описује на следећи начин: „*ио расџурености кућа, око кућа је свуда шума, нарочитио у Горњој мали, види се да су се насељавали у кривинама збијеније, њо неколико кућа, а од друџих њо 2-3 кт удаљене – њодељене задрује. У кућама – чардацима живи имућније сџановниџиво*“. Он наводи да се ту насељавало становништво које су називали „*Арнауџима и да су они долазили до у њоље око Лешнице и закуљивали села*“. За Белу Реку каже да припада групи разбијених села која „*немају селиџиџа*“.

Рукописи о имену и положају насеља, становништву насеља и морфолошким и физиономским одликама сеоских насеља Србије темеље се на „Упутствима за проучавање села у Србији и осталим српским земљама“ (1896), првој публикацији у којој је Цвијић изнео размисљања о методологији истраживања насеља. Резултате истраживања спроведеног 1901. године у Подрињском крају Цвијић је објавио у публикацијама као што су *Анџројоџеоџрафски џроблеми Балканској џолуосџрва (1902а), Кулџурни џојаси Балканској џолуосџрва (1902д) и Балканско џолуосџрво и јужнословенске земље: основе анџројоџеоџрафије (1922а)*. Антропогеографска истраживања у области Јадра, непосредно након Цвијићевих екскурзија и белешки, наставио је Боривоје Ж. Милојевић (1913).

Александра Спалевић

У првом делу рукописног текста под називом „*Животи малих паланака поред Дунава*“ Јован Цвијић анализира начин живота у варошицама у клисури Дунава, као и природне карактеристике простора које су га условиле. Цвијић сматра да до Великог Градишта „*животи јако пулсира*“, за разлику од варошица дунавске клисуре, које су без духовног живота. Он истиче: „*Није ниједној часојиса. Само по неке пољопривредне новине, и то рејко. Не знају за духовне покретне и за њихове представнике. Није гимназије, није суда, Текија и Брза нису ни среска места*“. Цвијић каже да ова насеља „*нису ни села ни вароши*“. Наводи риболов као главно занимање, док су занати и трговина слабо развијени. Наглашава да је живот у целини на ниском ступњу развоја и пише о малој предузимљивости и ситном егоизму становништва, чији је узрок „*одвојености у Клисури, изолованости какве иначе нема у Србији*“. Такву изолованост он описује следећим речима: „*Нема пушта поред Дунава, осим између Текије и Кладова. Високи одсеци Ђердапа. Разривености долинама, иако да је комуникација местимична, као изнад Текије, ижега не по Алпима. То је због огромне ерозије од Дунава, који у залеђу сивара долине врло стирних сивара*“.

Цвијић у наставку говори о рибарству као о примитивном занимању, које не даје сталне приходе. Истиче важност присуства јесетре и моруне, које долазе из Црног мора, и чији улов обезбеђује (релативно) велику добит, за разлику од улова обичне рибе. Он сматра Кладово најразвијенијим насељем, а Текију описује као најзатворенију варошицу која прераста у рибарско село. Наведена насеља окарактерисао је као „*здрава места*“, без заразних болести и са честим случајевима дубоке старости.

Садржај наведених рукописа Цвијић је најпре објавио у *Антропогеографским проблемима Балканског полуострва (1902а)*. У поглављу о положају насеља, он говори о савско-дунавском појасу варошица и истиче ђердапске варошице, формиране на местима где је саобраћај постајао тежи. У истој књизи Цвијић даје списак села у Србији, проглашених варошицама, међу којима су и неке ђердапске варошице. Рукописи о ђердапским насељима најдетаљније су објављени у књизи *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије (1922а)* у поглављу *Положаји и типови насеља*. Овде Цвијић говори о варошима које се налазе у клисурама великих река и као пример наводи ђердапске варошице. Објашњава нижи ступањ живота великом изолованости, која је пресудан ограничавајући фактор за развој тих насеља.

Након Цвијића, Милисав Лутовац је спровео привредно-географска проучавања у области Неготинске Крајине и Кључа (Лутовац, 1959), са освртом на значајна привредна и демографска средишта. Етнолошка проучавања ђердапских насеља, рађена са циљем њиховог измештања услед изградње ХЕ „Ђердап“, обухватила су и испитивања географских одлика Ђердапа (Лутовац, 1973; Радовановић, 1973). Антропогеографске и привредно-географске одлике насеља Ђердапа проучавала је Олга Савић (1977; 1989), а рађена су и географска истраживања на нивоу општина (В. Градиште) (Радовановић, 1989).

У другом делу рукописног текста под називом „Живої малих њаланака њоред Дунава“, Јован Цвијић анализира планинско залеђе Ђердапа. Он истиче да је простор северно од пута Доњи Милановац – Брза Паланка до половине XIX века био скоро ненасељен, а карактерисало га је присуство готово непроходних шума. Цвијић у наставку пише о два једина села на мичрокој површи – Петровом Селу, које су основали око 1842. године црногорски досељеници из Катунске нахије и Мирочу, које је 1872. године, по жељи власти, насељено становништвом из околних села. О сопственим импресијама током проласка планинским залеђем, Цвијић је забележио следеће: „Шуме су њако јустје биле још 1887. године, када сам ѡрошао од Милановца – Брзој, да се здої њих осим ѡуѡа ниѡиѡа није видело. Изїлед ѡравих ѡрашума, у којима осим великих дрвеша, букве, расїа, јасена, лије, иїд. врло мноїо жбуња, нарочїиѡ љиљана, дрена, ѡавиїиине, и нарочїиѡ их ѡио чинило нейроходним“. Цвијић је, такође, пролазећи овим простором, опазио и у бележницама описао једну занимљивост – појаву великих снегова, који отежавају живот локалном становништву и додатно повећавају непроходност.

Последњи пасус рукописа односи се на промену пејзажа око Петровог Села услед процеса прилагођавања досељеног црногорског становништва и крчења шума. Цвијић пише: „Каг сам ѡамо био ѡоследњи ѡуїї, 1921. і., дакле ѡосле 35 година велики гео шума је био искрчен, неки делови Мироча изїледају као Шумадија ѡре 50 година. Велике њиве, ливаде, нарочїиѡ око салаша и између њих комїлекси уїиїѡмљене шуме. На свакој ѡлећаїѡј коси куће и зїраде црногорских досељеника чесїѡ велике леїе куће са великим имањима, не реїко изїледају као їосїоски двори. Нико није вреднији од насељених Каїуњаана, који су овде ѡрїроду изменили и уїиїѡмили“.

Запажања о планинском залеђу дунавских варошица, Цвијић је детаљно разрадио у делу *Балканско ѡолуосїїрво и јужнословенске земље: основе анїїроїѡїеоїрафије (1922а)* у поглављу *Природне обласїи (Моравска обласї или Шумадија)*. У делу *Анїїроїѡїеоїрафски ѡроблеми Балканскої ѡолуосїїрва (1902а)*, Цвијић говори о интересантном насељу Црногораца Катунске нахије на Мирочу у источној Србији, као примеру егзотичних оаза становништва, које је отишло далеко од матичне земље и населило се у знатно различитој средини. Оснивање Петровог Села на Мирочу, Цвијић је најдетаљније објаснио у делу *Меїїанасїїазичка креїїања, њихови узроци и ѡоследице (1922б)*. Након осврта на почетне тешкоће привикавања црногорског становништва, он указује на његово постепено преиначавање и промене које су настале у географској средини, захваљујући прихватању новог начина живота.

Након Цвијића, миграције црногорског становништва и прилагођавање у новој географској средини, проучавао је Милисав Лутовац (1958; 1968). Исти аутор спровео је привредно-географска проучавања у области Неготинске Крајине и Кључа (Лутовац, 1959), где је дао осврт на демографске и привредно-географске карактеристике Петровог Села, као и процес крчења шума у планинском залеђу Ђердапа.

176

јављају се урве bottle, који су по штом најважнији производ којим трговачке домене, особито Крушка, Јабучка и шљива. Не било великог је значаја и дукава, који су ишловина у којима лежи белина Рута окутесе. Бахте и дубавишма су карактеристични са фотомонију насељеног земљишта горње Зрнице.

Уједно с овима изнад Басоваса најпре јавља и Куркурјс, најпре у малим равнинама за тим све више, док у средњој Зрници не постане главна Куркурјс бивка (намећу подриве).

Али није само равна зрничка насељена и обрађена, и у постојећим сиранима веома се до 100-500 м. више изнад Зрнице виде се обрађени или пошваћени пролази, на којима су махом Крајевн сеоски или војничке раској урве Рута. Не је и шма. Она тојдег подрива, ишрив само нека, која су смештена на штом равнина и зидјево шма, као Брод, Јашиковина, релан део Осавице и Кравањска.

Фога је варом шдроква шма, на десној обали Зрнице, где се на врло узаној мр. Коштомераица састављеној равни градиена скоро савашо дужине. Лежан с крај шрочно и с обе стране шма. Српска је варом високо у брду, на левој сирани шма, одвојена су освај и, шдрске, варом. Штурака има око 2000 душа, православних око 740. Виде се многа минарета од затија шма, која је највећа маца, а највиша Чарева затија, која је у шмакво лето очлавог и у шмакво сложене камени, шмакво и великом расвету својога и освај шмакво орнаментацији, шмаквој арабској, шмакво највећа затија у шмакво и Керјеновић.

Рукописни текст о Фочи и Горажду настао је највероватније 1897. године када је Јован Цвијић са својим тадашњим студентом, касније познатим етнологом Јованом Ердељановићем, путовао по Босни, Херцеговини и Црној Гори (Цвијић, 1914). Смештене на Дрини, Фоча и Горажде су попут других вароши и варошица у западној Босни и целој Херцеговини, својим положајем пратиле долину река (Цвијић, 1902). У Цвијићевој бележници о ова два насеља стоји рукопис: „Фоча је варош *џурској џији*, на десној обали Дрине [...] *По џијуно се одржала џијиска, џурска чаршија са џејенцима, за којима мајџори раде џрекршијених ноју, клујама свуда унаоколо џо берберницама и кафанама. [...] Мнојо је мања и у сваком џојледу незнајнија варошица Горажде, џојлавијо на левој обали Дрине џде је и сва чаршија. Превлађују куће гаичаре: од дрвеша даском џокривене; ређе су велике двосјрајне куће џурскоја џијија ћерамидом џокривене. [...].“*

Пратећи Цвијићеву класификацију вароши, Фочу и Горажде можемо сместити у босанско-херцеговачку врсту, унутар вароши северозападног типа, насталих „под утицајем наших мухамеданаца“ (Цвијић, 1902, ХСVII). По својој форми ова насеља су слична византијско-турском типу, што се уочава у начину организовања чаршије густим низањем дућана, формирању уличне мреже са вијугавим и слепим улицама, издвајању становништва по махалама, чатмарском и бондручном начину градње кућа, а израженијој декоративности доприносили су специфично обликовани архитектонски елементи (ћепенци, прозори, лонце, ћошке) и вода која је постојала у готово свим двориштима. Мада су крупна друштвено-политичка дешавања довела и до извесних архитектонско-урбанистичких новина, првенствено подизањем касарни и административних зграда, Цвијић као значајне грађевине истиче чувену Алаца џамију, мостове и тада нови друм између ове две вароши. Цвијићев рукопис о Фочи и Горажду није детаљан, али садржи кључне податке о положају насеља и становницима, те сликовито приказује изглед и атмосферу с краја XIX века након смене отоманске власти аустроугарском, која је водила ка постепеној промени културних и друштвених образаца. Ипак, Цвијић ова два места неће наводити као примере ни када буде развијао типове вароши и варошица ни када буде говорио о насељима на Балкану или у Босни и Херцеговини.

За разлику од Цвијићевих проучавања и типологија села и сеоских кућа које су архитекти и урбанисти широко прихватили и користили у теоријском и практичном раду, то неће бити случај и са његовим изучавањем градских насеља, већ ће постојати амбивалентно поимање његовог доприноса на овом пољу. Тако је урбаниста Бранко Максимовић, можемо рећи сасвим неосновано, сматрао да је Цвијић давао већи значај антропогеографском него урбанистичком развоју вароши (Максимовић, 1962). Насупрот томе, архитекта и урбаниста Бранислав Којић истицао је неопходност ослањања на антропогеографски метод посматрања планиране територије (Којић, 1958). У каснијим радовима о развоју урбаних насеља и урбанизма у Србији, Цвијићеви налази биће прихваћени као веома значајни (Мацура, 1989).

Дубровник

54

Наша црква је нешто брзи јемство. Она је
 остала још једнако лепим и узвишеним грађевинама,
 али, али нека нешто четине, као што је град
 Дубровник: од једног краја, југог савона и чет
 цети града, од једног краја до краја савона узвиша
 мост се бацао у море итд. То је још
 као и црква и црква, са црквицама итд.,
 итд., итд., још једнако лепим
 црквицама.

Југословенска црква црквица
 црквица и црквица, црквица и црквица,
 црквица

У црквицама. Црквица као црквица црквица
 црквица и црквица црквица, црквица и
 црквица црквица, црквица црквица црквица
 црквица и црквица, црквица црквица црквица
 црквица црквица црквица и црквица.

Црквица и црквица црквица црквица
 црквица црквица црквица и црквица црквица
 црквица црквица црквица и црквица црквица
 и црквица црквица црквица.

Црквица црквица црквица црквица
 црквица црквица црквица црквица
 црквица црквица црквица црквица
 црквица црквица црквица црквица.

Рукописни текст представља део теренске бележнице коју је Јован Цвијић писао током истраживања Далмације и приморја. Запажања о Дубровнику заузимају 15-ак страница ове бележнице, а у овој публикацији су приказане прве две странице. Текст првог пасуса: „*Као целина је нешто врло рејко. Има у осталој Далмацији лејших појединих грађевина, али нема никакве целине, као што је град Дубровник: од једној слива, један смисао и дух свега града, од Сиградуна до краја оних улицица што се високо уз скале њењу. Град је дакле као и његова историја, са континуираном, по плану, смишљено, једна једносавна целина.*“, као и реченица испод графитном оловком одбаченог текста: „*Појед на учину који граду Дубровнику од Пила до Плоче ништа не сјречава.*“ готово дословно су објављени у првој књизи Балканској полуострва и јужнословенских земаља (1922): *Осамнаестна глава: Друштвене и психичке промене, Положај и значај Дубровника* (с. 402). У овом рукописном тексту Цвијић запажа и следеће: „*Једнолике камене куће Сиградуна. Истичу се кнежев Двор, Дивона и манастир Мале Браће. Све поилочано. Чисто као чиста кућа*“. У последњем пасусу примећује да је Дубровник „*Најочуванији град на јадранском приморју ... Изложен свим утицајима медитеранске климе, и свим њеним ветровима*“.

Из овог примера може се препознати Цвијићево посматрање целине појаве – града, и то упоредо са проматрањем његове физичке структуре и уређености простора. Запажања о Дубровнику поглавито су објављена у *Балканском полуострву и јужнословенским земљама* (1922), мада се као пример наводе и у другим синтезним разматрањима различитих антропогеографских, етно-културних, економско-географских и политичко-географских процеса. У делу *Антропогеографски проблеми Балканској полуострва* (1902) Цвијић, доводећи у везу типове вароши и варошица са четири културна појаса Балканског полуострва, издваја медитеранску групу вароши, у чији далматинско-млетачки тип сврстава Дубровник. О његовом значају, у публикацији из 1922, Цвијић је записао да је „од највеће важности на јадранском приморју био материјални и духовни развитак Дубровника“. У истој књизи, Цвијић је дао целокупну географију Дубровника, сагледану, за њега једином правом, генетском методом – од физичке географије простора до културе и цивилизацијских тековина ове складне материјалне и духовне целине.

На ова Цвијићева разматрања убрзо се надозвао историчар Илија Синдик у тексту „Дубровник и околина“, објављеном 1926. године у едицији „Насеља и порекло становништва“. Занимљиво је и да је Синдиково име записано на првој страници Цвијићеве теренске бележнице, што указује на њихову вероватну међусобну сарадњу и заједничко истраживање. Синдик је у свом тексту детаљније објаснио урбану морфологију и дао детаљније историјско-географско тумачење развоја града и његове околине.

Даље је Јован Цвијић записао: „*На овај средњовековни град настављају се од Пила до Гружа нове улице и нове зграде, онако исто као и од Плоче старим херцеговачким друмом – То су модерни делови према Граду.*“ У наставку пише и о два лукама: „*Порат је ирисијаништије средњовековнога Дубровника, а Груж модернога. Али Груж мало ирисијаништије, и већ ирејријано. Овде се неће моћи развити луке за целу нашу земљу.*“

Овај рукопис се веома мало измењен такође може пронаћи у *Балканском полуострву и јужнословенским земљама (1922)*, у продужетку текста са претходно приказане странице. Цвијић у првом пасусу рукописног текста коментарише ширење новоизграђених делова Дубровника у залеђу средњовековног града, а у *Балканском полуострву и јужнословенским земљама (1922)* указује да „вароши медитеранско-далматинског варијетета данас не могу одржати свој тип. Да би се подигле и биле напредне, потребно је да се прилагоде новим приликама. Ово прилагођивање је делом отпочело, и због тога мало по мало нестаје уских улица и подижу се нова предграђа (Сплит, Дубровник, Груж)“. У тексту о Дубровнику надовезао се констатујући да су ти „модерни делови Дубровника, као и новије становништво и нови дух, преовладали над Страдуном и Каштелом“.

Иако је у рукописном тексту исказао скептицизам према већем коришћењу луке Груж, у радовима *Јединство и њихови њихови динарских Јужних Словена (1914)*, *Границе и склоп наше земље (1920)* и публикацији *Балканско полуострво и јужнословенске земље (1922)*, ова сумња је била изостављена. Као пример може се навести да је у *Балканском полуострву и јужнословенским земљама (1922)*, у продужетку овог рукописног текста, Цвијић даље записао: „Упоредо с тим (урбаним ширењем – прим. Ј. Т.), место старог дубровачког пристаништа Порта развило се ново, много знатније пристаниште у Гружу“. У прва два наведена рада истакао је економски значај железничких линија, попречних у односу на динарски правац, које би динарске зоне везивале за пристаништа Јадранског мора, а такође би заједно са уздужним линијама олакшале унутрашњи саобраћај на овом простору. Најважније попречне железнице биле би оне које би од Панонске низије, Београда и западне Србије издијале на Боку, Груж, Метковић и Сплит. На ове идеје Цвијић се надовезао у *Балканском полуострву и јужнословенским земљама (1922)* где је истакао значај веза луке са залеђем, као и значај и успех дубровачког поморства и трговине, и маритимске и копнене по Балканском полуострву, нарочито са српским земљама (пре свих са Рашком и Босном), што је истакао као преимућство његовог географског положаја. За Цвијића Далмација је „у ствари само приморски део динарског залеђа. Она се не може потпуно развити, ако не чини једну државу са овим залеђем“ и наводи пример Дубровника.

Илија Синдик се у раду „Дубровник и околина“ (1926) ослонио и на ова Цвијићева запажања, дајући још детаљнију анализу положаја, топографског развоја, физиономије, трговачке и културне функције града, те значаја дубровачких лука. У Синдикувом тексту учача се непосредан утицај Јована Цвијића на начин научног посматрања и рада његових сарадника, као и његова подршка да се баве проучавањем простора из свог окружења.

81

Нај бољимиме сећ. невоље
 се дана налазе, а држави јавне
 Гриве нешто одговарајућу брзу
 помоћ. Неће се још невољу брзу
 узмицајућу Гриве к. држави невољно
 у јавне и јавне у јавне са
 држави брзу и невољно Гриве
 невољно, Неће се јавне у држави
 држави Неће, невољно у држави
 држави Неће са држави невољно,
 невољно са држави невољно,
 невољно са држави невољно,
 невољно са држави невољно,
 држави невољно, држави невољно са држави
 држави невољно - држави невољно
 држави невољно, држави невољно са држави
 држави невољно, држави невољно са држави

Невољно у држави невољно
 (држави) држави невољно држави
 држави невољно држави невољно;
 држави држави држави држави
 држави држави држави држави
 држави држави држави држави

држави држави држави држави
 држави држави држави држави
 држави држави држави држави
 држави држави држави држави

У приказаном рукописном тексту учоава се тежња Јована Цвијића да куће појединих крајева систематизује у типове, конкретно ибарско-рашког краја, као и његово поимање о променама којима је подложна сеоска архитектура наших простора, а нарочито куће као стамбене јединице, носиоца и израза свих промењених чинилаца (Којић, 1958).

„Куће се јако мењају под утицајем културе која њродире, њолавијо уз долине и идући из долине Зај. Мораве виде се неколико културних стиуњева, који су означени у облику праће куће, највидније у форми оцака: ируине куће са варошким оцацима, илейаре са варошким оцацима, илейаре са моравским оцацима, иолуилейаре, иолубрвнара са сџаријим обликом моравској оцака нејде и кайић, дрвнара са шиндром, ња с кровином, најослейку сибаре.“

У дискусији изложеној у делима *Балканско иолуостџрво и јужнословенске земље (1922)* и *Анџројојеоџрафски џроблеме Балканској иолуостџрва (1902)* фрагментирано се могу пронаћи делови издвојеног рукописа. У овим делима Цвијић се бавио кључним моментима и факторима који детерминишу еволуцију типа куће у крајевима које је изучавао. Развој и диференцијацију кућа пратио је по врсти зграда, грађи, утицају етничког и културног момента, климе, економског развитака, социјалних прилика и занимања становника (Цвијић, 1902). Он истиче да је кућа у „хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела“ у којима је саграђена, али и да уједно представља „културни предмет изложен еволуцији, оној истој која и човека преображава“ (Влаховић, 2000, с. 257). Одатле констатација у његовим рукописима да је основни тип куће ибарско-рашких крајева еволуирао од примитивног станишта – сибаре, поглавито станова сточара и инокосних породица (Дробњаковић, 1929), до дрвнаре, карактеристичне за шумовите крајеве, која се мењала под утицајем продора културних, економских и варошких тековина дуж долине Западне Мораве. Та еволуција у сеоској архитектури и преплитање различитих стилова могу се илустровати праћењем трансформације оцака, што је и Цвијић уочио.

Сличну еволуцију сеоске куће и градацију развојних ступњева у ибарско-рашком крају, Цвијић је евидентирао дуж долинских предела западне Србије. Установио је да се дрвнара као основни тип постепено губи, па и потпуно ишчезава у појединим пределима. „Преовлађују најпре циглом зидане куће, покривене црепом, затим оне уступају места плетарама, па полуплетарама – полубрвнарама, и само у планинским крајевима још преовлађују дрвнаре са високим шиндраним кровом“ (Влаховић, 2000, с. 263). Промене у сеоској архитектури одвијале су се паралелно у свим деловима Србије, али са израженим заостатком од једног ступња (Којић, 1950).

Ток и фазе у развоју сеоске архитектуре били су предмет интересовања и бројних научника након Цвијића, понајпре његових следбеника Александра Дерока (1968) и Јована Ердељановића (1902), а потом и еминентних архитеката Бранислава Којића (1950; 1958) и Зорана Петровића (1957; 1958). У њиховим делима јасно се осећа утицај Цвијићевог приступа и методологије.

Скица представља саставни део теренске бележнице Јована Цвијића која се бави истраживањима Западног Поморавља. На скици „Сибара у Кушима: око колибе Маринковића, који живе у засеку Саси, село Плешин (Рашка)“ која је сачињена 15. јула 1900. године, дат је графички приказ објекта за смештај пастира, у форми тзв. „сибаре“ са знаком „за чобане“, док се у позадини такође виде оне намењене смештају стоке, са знацима „за шелаг“ и „за овце“. Цвијић је током својих истраживања посебну пажњу посветио позицији и изгледу насеља, као и аспектима народне архитектуре која је у то време постојала на територији Србије. Притом је посебно анализирао сеоску архитектуру, проучавајући на њеним основама најранији историјски развој људских насеља на подручју Балканског полуострва.

Приликом теренских истраживања подручја Ужичких планина, Мучња, Рашке области и Ивањичког краја, Цвијић даје детаљне описе сеоских насеља, при чему посебну пажњу посвећује архитектонским детаљима у изградњи традиционалне сеоске куће. Цвијић међу првима покушава да размотри историјски развој српске архитектуре, а за првобитни примитивни облик куће узима сибару: „Најпримитивнији облик куће који можемо поуздано утврдити јесте кућа сибара. Сибара се и до данас одржала у планинским крајевима и служи поглавито као пастирска колиба, сасвим изузетно као кућа пуже сиротиње“ (Цвијић, 1922, с. 193). Притом он наводи да постоје разни називи који се у различитим подручјима јављају за исти тип куће: сибара, бусача, дубирога и кулача. Осим географске распрострањености села у којима је заступљена сибара као тип куће или привредне просторије, даје се детаљан опис конструктивних елемената и начина градње. У оригиналним рукописима налази се неколико интересантних описа: „Сибара: унутра су конично састављене облице или сибе, преко њих кровина, по конци. облице, и зову се „лемези“ или „пирисли“; све кошаре за стоку су те праће“. „Лемези су танке мојке које држе сламени кров на сибарама“.

Рукописи из Цвијићевих бележница послужили су као основа за каснија детаљнија проучавања аспеката народног градитељства у оквирима антропогеографије. Детаљне описе куће сибаре Цвијић је објавио у више својих радова и у публикацијама *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (1902а)* и *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије (1922а)*. Јасно је да овај сегмент Цвијићевог рада припада антропогеографији и етнографији, али и архитектури. На то указује и чињеница да водећи српски архитекти Бранислав Којић (1958), Александар Дероко (1964; 1968), Финдрик Ранко (1982), Милорад Рибар (2001), и етнографи Јован Ердељановић (1902; 1927), Љубомир Павловић (1925), Рабија Хасанбеговић (1964; 1984) и други, често цитирају Цвијићеве констатације о аспектима народног градитељства. У поговору своје књиге Дероко (1964, с. 87) каже: „Компаративан преглед архитектуре на целом Балканском полуострву дао је, још 1902. год., Јован Цвијић“.

Александра Терзић

КУЋЕ ПОРОДИЦЕ МИЈАЈЛОВИЋА У ПРЕСЈЕЦИ,
ИБАРСКИ КОЛАШИН

170

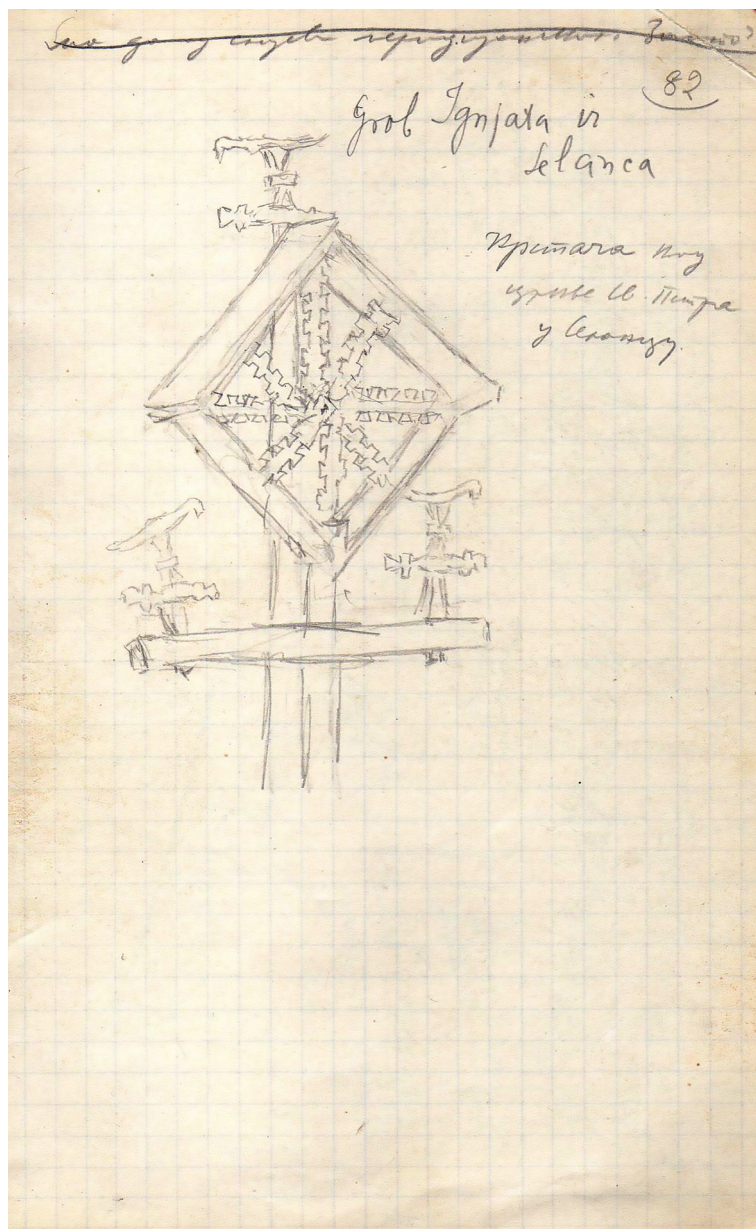
ЈЦ_269_д

Скица приказује групацију кућа породичне задруге Мијајловића у заселку Пресејци, смештеном у источном делу села Брњак, једном од најстаријих села Ибарског Колашина. На скици није обележен датум израде, нити је потписана, али може се претпоставити да је настала у време када је Јован Цвијић истраживао простор Македоније и Старе Србије, око 1900. године, док је из Митровице (данас Косовска Митровица) путовао за Пећ (Цвијић, 1906; Станковић, 2015), као и да ју је нацртао Антоније Лазић, његов дугогодишњи технички цртач (Ђалић, Стошић, 2015). У Цвијићевој бележници стоји да је иста групација забележена и на фотографији, али вероватно ни скица ни фотографија нису публиковане.

Приказано имање илуструје просторно-функционални размештај објеката и начин градње својствен селима која припадају ибарско-рашком варијетету разбијеног типа (Цвијић 1902; Лутовац, 1954). Не располажемо подацима о породици Мијајловић, мада сведеност у материјализацији, форми и броју приказаних објеката указују да је пре реч о скромном задружном домаћинству, него о репрезентативном примеру каква су уобичајено наводили аутори који су крајем XIX века писали о начину живота у селима Србије (Милићевић, 1876; Поповић, 1950; Каниц, 1989). Групацију задруге Мијајловић чиниле су главна кућа и споредни објекти – клет и кошаре. Главна кућа и клет су биле дрвнаре са хоризонтално слаганим дрвнима, четворосливних кровова стрмог нагиба, покривене сламом притиснутом дугим и танким дрвеним облицама (лемезима). Кошаре су такође биле дрвнаре покривене сламом, изузев једне која је изгледа била направљена од кровине, попут *сибаре*.

Групација је била јасно оивичена релативно високом плетеном оградом, чиме је био формиран простор дворишта. Ограђивање породичних имања на селу почиње крајем XVIII века ради повећања безбедности (Финдрик, 1984), што ће касније бити тумачено и као наговештај стварања породичне задруге и чвршћих емоционалних односа њених чланова (Тимотијевић, 2006). Једино дрво приказано на скици уклапа се у Цвијићев опис предела села Брњак који карактеришу „*искључиво ливаде и њаше и рејке мале њивице*“.

Цвијићева изучавања и типологије сеоских кућа били су полазиште за друга проучавања села и народног градитељства. На његово дело директно ће се надовезати истраживања архитекти Александра Дерока (1968) и Бранислава Којића (1949; 1958). Од раних 1980-их година очување и заштита народног градитељства као културног добра постаје све значајнија тема широм Европе као и код нас (Павловић, 1986). Тада се реактуелизују и Цвијићева истраживања на која се у великој мери ослањају архитекте, конзерватори и етнологзи који се баве проблематиком заштите, реконструкције и ревитализације народног градитељства, попут Ранка Финдрика (1982; 1984), Слободана Ненадовића (2002) или Надежде Пешић-Максиминовић (2014).

На скици под називом „Гроб *Игњата* из Селанца“ приказује се необична орнаментика на дрвеном крсту изнад гроба Игњата, с почетка XX века. Будући да је Јован Цвијић забележио да у сваком селу где живи православно становништво постоји такозвано „српско гробље“, тако се често на његовим скицама могу уочити и позиције појединих цркава и гробља на основу којих он дефинише и позиције насеља. Такође се врло често у радовима његових ученика налазе и детаљни описи сеоских и варошких гробаља. Изузетак нису ни надгробни споменици и народна орнаментика која је бележена као својеврстан део народног градитељства. Конкретно, на скици је приказан дрвени крст (тзв. „перјаница“ или „узглавница“), који је постављан на гробовима, односно који се побадао у хумку покојника више главе и представљао је привремену ознаку, пре него што би се подигао камени споменик (Благојевић, 1984).

Након Цвијића и други истраживачи указују на значај познавања овог сегмента народне културе истичући њен уметнички и симболички карактер (Влаховић и др., 1956; Дероко, 1962). На многим „српским“ гробљима познају се темељи какве старе црквнице или капеле, а на гробовима је раније било и обичних дрвених крстача, понекад и дуборезом украшених (Барјактаровић, 1960). Најдројнији су споменици у облику камених крстова, али су они ретко кад задржали просту и чисту силуету правилнога крста, већ су то обично стилизовани облици (Дероко, 1962; Пантелић, 1986).

Простор тзв. Соколске нахије или Горњег Подриња, у чијим оквирима се налази и село Селанац (општина Љубовија), детаљно је истраживао и своја истраживања објавио Љубомир Павловић (1930) уз Цвијићеву подршку. У периоду када Цвијић истражује област Љубовије било је уобичајено подизање дрвених крстача над гробовима свештених лица и сеоских добротинитеља у порти цркве, а који су касније бивали замењени каменим споменицима. Данас, након више од 100 година, крст представљен на овој скици више не постоји, као ни споменик горепоменутом Игњату. Може се наслутити да се током година у порти цркве више пута вршило ископавање и измештање гробова, те је таква судбина задесила и споменик чија је интересантна стилизација побудила интересовање код Цвијића.

Александра Терзић

Приказани рукопис представља оригинални текст Јована Цвијића, за који се претпоставља да је настао током друге деценије XX века. Аутор свој рукописни текст започиње реченицом: „*Посйоји у времену када је „нейтачно йиштанье“ било најйошшеније*“, што сликовито описује политичку и друштвену „климу“ Србије тога времена. У уводном делу текста највише је речи о положају Србије и српског народа између аспирација великих земаља у окружењу, поготово Аустроугарске и Турске. Тим поводом аутор бележи: „*Многи интјереси, шјеритјоријалне шјезње и йрејшензије великих сила йодугарају се у истјочно йиштанье, чији је један део срјско йиштанье*“. Посебно се наглашавају витални политички интереси Аустроугарске ка простору Балкана, о чему Цвијић бележи следеће: „... *йроштивљење Аусјрије јачању и ушшицају Срдије, здој дојазни за своје обласји насељене Србима и остјалим Јужним Словенима*“. О овој теми, аутор је објавио резултате истраживања и запажања у књигама *Анјројојеојрафски йроблеми Балканској йолуосјрва – Насеља срјских земаља (1902а)*, *Балкански раш и Срдија (1912а; 1912б)* и *Балканско йолуосјрво и јужнословенске земље: основе анјројојеојрафије (1922а)*.

У више наврата Цвијић се позива на писање немачког историчара Леополда фон Ранкеа (Leopold von Ranke), посебно на његову публикацију „Србија и Турска у 19. веку“ (von Ranke, 1879). Ранке је у овом делу, како аутор тврди, врло темељно описао међудржавне односе и ставове власти обеју земаља о политичком и друштвеном односу према историји датог времена. Изузетна вредност овог дела јесте истицање примарног значаја изучавања оригиналних извора, психолошких утицаја и објективног историјског става, као и разумевање појединачних, националних тенденција.

Цвијић изричито наглашава чињеницу да су турски утицаји на овом простору били апсолутно доминантни, све до политичких промена за време владавине кнеза Михаила Обреновића. Он се у овом делу рукописа позива на наводе Новаковића (1894), Гавриловића (1912) и Станојевића (1908).

Уз то, у рукописном тексту се даље истиче да су утицаји европских сила на друштвене промене у Србији били посебно наглашени за време владавине кнеза Милоша Обреновића и његовог наследника, кнеза Михаила Обреновића. Додаје и да је у то време интензивно растао руски утицај на Балкану, све до ратова у периоду 1876–1878. године и до ослобађања Бугарске. Аутор у овом делу јасно упућује на рат између Турске, с једне стране, и Русије и православних балканских држава, с друге. О наведеним историјским и политичко-географским дешавањима детаљније је писао у првом и другом издању књиге *Балкански раш и Срдија (1912а; 1912б)*.

18.

Waga dosyżowa perowolno kwantha
wzrostu, woznow za brzożelwa kwantha
wzrostu, rze wy pytha gwożcy dosy
wzrostu

Waga woznowcy, woznow wzrostu
i wzrostu woznowcy wy wzrostu wzrostu,
ca wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
wzrostu / wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu
~~Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu~~
wzrostu wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu

Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
wzrostu wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu

Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
wzrostu wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu

Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
wzrostu wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu
Waga wzrostu wzrostu i wzrostu wzrostu i wzrostu

У наставку рукописног текста, Јован Цвијић бележи своје виђење руског утицаја у држави за време владавине кнеза Милана Обреновића. Санстефански споразум извео је велики заокрет у спољнополитичкој оријентацији Србије. Све до овог споразума државна политика је била врло одана Русији, очекујући њихову спољно-политичку подршку. Међутим, када се увидело да су два рата Србије с Турском као главни резултат имала стварање Велике Бугарске, схватило се да се српска спољна политика заснива на ризичној „словенској сентименталности“. Кнез Милан и министар иностраних дела Јован Ристић одиграли су кључну улогу у даљим преговорима. Њихови преговори донеће велику политичку корист Србији. Цвијић поново парафразира Ранкеа (1879), назначивши да је овај немачки историчар, који је описао дешавања на овом простору у другој половини XIX века, забележио да у Србији увиђа „значајну појаву стварања историје“.

Цвијић даље констатује да, након смрти краља Милана, „аустро-угарско нејријателство нарочито од почетка 20. века постоје све оштрије и све дубље“. Дешавања су кулминирала Царинским ратом, који је био трговински сукоб између Краљевине Србије и Аустро-угарске монархије. Наступио је 12. јануара 1906. године, после прекида преговора вођених у Бечу. Сукоб је настављен Анексионом кризом (1908-1909), познатијом и као Прва Балканска криза. Он даље у рукописном тексту истиче да су стране државе експлицитно вршиле спољни утицај на Србију, али како примећује „често врло јасно и на унутрашње развијање и на унутрашње кругове“ српског друштва тога времена. Колико је посвећено писао о друштвено-политичким догађајима из тог периода, говори његове публикације „Говори и чланци“, која је након првог (1921б) објављена у још три допуњена издања (1921в; 1923б; 1923в).

Марко Д. Петровић

У наставку рукописа Јован Цвијић констатује да територија Србије остаје дуго непромењена, а територијално проширење тешко реализовано „због тих створених утицаја“, који су својим претензијама успешно спречавали даљи напредак државног уједињавања српског народа. Он даље истиче (и експлицитно подвлачи) да су личне способности владара у Србији имале врло јак утицај на историјска дешавања у периодима њихових владавина. У овој опсервацији он пореди две истакнуте политичке фигуре Србије и родоначелнике владајућих породица у Србији – Ђорђа Петровића Карађорђа и Милоша Обреновића. Бележи да се код Карађорђа уочавају најјасније тежње за борбом у име интереса Србије и српског народа, и то како Цвијић тврди „због његове револуционарне и неукротиве природе“. С друге стране, констатује да је Милош Обреновић, иако мирније нарави и темперамента, знатно „више појачан у погледу историјског ширења“ и дипломатске користи. „Особина способности да формира и да уреди своју земљу...“ је део реченице коју је аутор записао и на основу које може да се претпостави његово дивљење начину на који је кнез Милош успевао да руководи државом.

Наредним поднасловом „Различити менталитет генерација“, он се надовезује и на утицај који су стране државе имале на понашање и навике појединаца у Србији. У том маниру Цвијић пише следеће: „једва се могу споразумевати две генерације које у истом времену живе, јер су, услед догађаја и различитих искушавања, њихови појмови исти или слични“. У овом делу рукописа директно се износи ауторово виђење наглих промена и модернизације друштва почетком XX века јер, како даље истиче, људи различитих старосних доби у Србији „стварима и речима дају различито значење“. Такође, уочава се велико Цвијићево интересовање за антропогеографска и психолошка истраживања, јер у наставку текста врло прецизно пише о спољним утицајима на понашање и свакодневицу становника Србије. Уз то, тај утицај је уочљив и на свеобухватне друштвене промене које раније нису биле тако нагле и очигледне. То је посебно приметно у понашању омладине, о чему бележи следеће: „млађа генерација, нарочито младић и до 30 година махом примиће ствари, промене и вредности као природне, као њој себи даје...“. У прилогу Цвијићевог начина сагледавања бројних друштвених појава, Влаховић бележи следеће: „објашњења и закључци о народном животу одмерени су, према подацима са којима се располаже, а о сваком проблему говори се само онолико колико то факта допуштају“ (Влаховић, 2000, с. 8).

Кулминација међудржавних тензија (Нема предвиђања и прорачунавања)

Јован Цвијић наставља рукопис новим поднасловом „Нема предвиђања и прорачунавања“, који започиње реченицом очигледно алудирајући на своје виђење односа Србије и Аустроугарске. Тим поводом он записује: „Чесїиїїо іоворећи, не може се рећи да је раїї са Аустїријом предвиђен...“ и још додаје да је конфликт „случајно искрсао услед Принчевої аїенїїаїїа“. Овде се, под претпоставком, може констатовати Цвијићев став о неоправданости и присилно створеним међудржавним тензијама, које су кулминирале *Видовданским аїенїїаїїом* у Сарајеву 1914. године и биле повод за избијање Првог светског рата.

Аутор даље истиче снажну подршку Русије властима у Србији, која је директно била оптужена за умешаност у атентат у Сарајеву. Тим поводом он бележи следеће: „Каг Русија сїїане уз нас, онда се све осїїало осїїурало...“, иако изражава општу бојазност због неповољног геополитичког положаја Србије „...услед расїїореда евроїских држава“. Историјски посматрано, Цвијић се позвао на својеврсни неспоразум унутар земаља Централних сила, када је Аустроугарска сматрала да ће Немачка заштитити њен северни део од Русије. Међутим, Немачка је већину својих трупа послала на фронт према Француској, што је аустроугарску армију приморало да подели своје снаге на два фронта, према Русији и према Србији. На овај начин спољни притисак је био слабији него што се то предвиђало, али то није спречило, како Цвијић у наставку бележи, велико разарање српске престонице – Београда. Детаљније о овоме он је писао у неколико издања књиге *Говори и чланци (1921δ; 1921в; 1923δ; 1923в)*.

Марко Д. Петровић

У својој бележници, Јован Цвијић записује опште стање током бомбардовања Београда 1914–1915. године. Према Стевану Станковићу (2015), Цвијић је 1914. године са престолонаследником Александром I Карађорђевићем, члановима српске Владе и Врховном командом из Београда прешао у Ниш. Кратко време је као „војник без пушке“ боравио у Крагујевцу, одакле се поново враћа у Ниш. Исте године (1914) он завршава и објављује две брошуре под називом „Јединство Југословена“ и „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена, са одговарајућом картом“, а ставови изложени у тим публикацијама уважавани су касније на Мировној конференцији у Паризу 1919. године. На захтев српске Владе, почетком 1915. године Цвијић је из дипломатских разлога отпутовао у Лондон, да би се касније упутио у Париз, а затим је преко Марсеја и Малте стигао у Атину и најзад у Београд.

И поред одсуства из Београда, Цвијић је био дубоко потресен актуелним догађајима у српској престоници и великим разарањима и губицима. Београд, који се у том периоду налазио на самом југоисточном, пограничном рубу територије Аустроугарске, представљао је значајну препреку њиховом даљем напредовању према Солуну и Цариграду. Тиме је положај Београда, као српске престонице, постао стратешки циљ приликом продора на исток, као и за даље освајање централне Србије и територијалног ширења ка југу и југоистоку Балканског полуострва. Из тих разлога Београд су у више наврата нападали и уништавале артиљеријске јединице аустроугарске армије, која се у то време налазила у Земуну.

Аутор се у наставку бележнице позива и на значај српске војске у Срему, приликом војног притиска са северозапада на Београд. Сремска офанзива, изведена 1914. године, била је офанзива српске војске, с циљем да се на простору Посавине зауставе и одбаце аустроугарске трупе. Уз наведено, настављено је са успешним дејством, што је омогућило трупама одбране Београда да уђу у Земун. Рачунало се да офанзива у Срему буде ограниченог обима и да у случају поновног јачег притиска аустроугарских снага на Дрини може лако да повуче Прву српску армију. Значајно опширније и са свеобухватним сагледавањем унутрашњих и иностраних прилика и утицаја аутор бележнице је писао у неколико наврата у допуњеним издањима књиге *Говори и чланци (1921δ; 1921ε; 1923δ; 1923ε)*.

Како наводи Стеван Станковић (2015, с. 67), лична димензија Цвијићеве импресије бомбардовања Београда се огледа у писму његове супруге Љубице Цвијић о првом Цвијићевом утиску након завршетка рата, о чему пише следеће: „Долази у Београд, у опустошени Београд, где затиче своју кућу и библиотеку опљачкану и оштећену, а свој Географски институт порушен.“

Следећи сегменти текста износе запажања Јована Цвијића о улогама народа и опште организације српског друштва током ратних дешавања у Београду 1914–1915. године. Јасно се уочава Цвијићева критика лошег руковођења власти у кризним ситуацијама и одбране Београда, па констатује следеће: *„Било је доста таквих који су желели да раде и да се удружују, али их нико није умео и знао ујошредити. Ујраво се радило без њлана... нека буде како буде“*. Евидентна је била неприпремљеност како владајућег слоја, тако и становништва, на надолазећу опасност што је додатно повећало укупну ратну штету и апсолутан број жртава и рањених у Београду и читавој Србији. Посматраној ситуацији могу се придодати две значајне историјске околности у том периоду: Србија је значајно финансијски и војно ослабила после Балканских ратова и била сасвим неспремна за нови сукоб, ни против Аустроугарске, а поготово против њене традиционалне савезнице Немачке. У Србији је у том периоду трајала предизборна кампања (најинтензивнија међу београдским гласачима), тако да су све радње Пашићеве владе у то време биле усмерене на то како да придобије што више бирача, а не на то како да се планира одбрана или изазове рат (Mitrović, 2007).

Цвијић даље истиче своју забринутост дешавањима и одсуству ефикасније стратегије државе и војске у одбрани главног града. Тим поводом он записује следеће: *„Иричајти да има ствари и да се нису могле предвидети, јер је светски рат. Даље се нису могли предвидети њошези аустројске војске и ујраве...“*. Наведене Цвијићеве констатације, под претпоставком, упућују на његово виђење недовољно успешне војне организације и неадекватно реаговање у кључним моментима одбране града. У истом маниру, аутор истиче и подвлачи следеће запажање: *„Место предвиђања, њрорачунавања и чврсте организације, ми смо однели у рат народно њжртвовање, њврдојлавост, жилавост, личну иницијативу која је била скоро ошћта, и кренуло све народне масе до сву сељачку имовину у стњоци и храни, до њошћуне исцрљености, а све је њо, дало највећи њајор који се мојао дајти“*. Како тврди Стеван Станковић (2015, 63), *„Цвијић је јасно показивао неповерење према дневној политици и презир према странкама. Иако је боље и дубље сагледавао политичке и економске прилике у Србији, политиком се није бавио.“* Уочава се Цвијићева изразита саосећајност са својим народом и жалост за великим губицима које су држава, друштво, имовина и поготово, појединци претрпели током ратних дешавања. Треба истаћи да је након рата Цвијић позван да буде експерт на Мировној конференцији у Паризу 1919. године. Као председник Етнографско-историјске секције дао је велики допринос током територијалног разграничавања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са суседним државама.

251

Прото Матија Ненадовић, као високи
Манастирски братан и јеро

Дарујући, грађавина, широким васелима
Дарујући јероци, који се могу и завити и
Препорука његова се јероци и уредувањем.
За Манастир одр. који су јероци и управљачи
који се брже брже, јероци да се
који се, јер Манастир својих јероци. Не да
који се јероци и на све јероци
јероци јероци, као што јероци
који се брже брже јероци Манастир.

Манастирски су и јероци у јероци
који се и јероци и јероци јероци
који се јероци. који се и јероци јероци
јероци, јероци и јероци да и јероци
који се јероци јероци да јероци јероци
јероци. То јероци јероци и јероци
који се брже брже јероци и јероци

Јероци јероци и јероци јероци
који се јероци, јероци јероци и јероци,
који се јероци и јероци

у јероци јероци и јероци у јероци
који се 24 јероци, 3000 јероци и 200 јероци
јероци

Јероци јероци и јероци јероци
који се јероци и јероци јероци и јероци
јероци. Јероци и јероци јероци и јероци
јероци.

Јероци и јероци X
који се јероци и јероци, јероци јероци
јероци

Прота Матија Ненадовић (1777-1854) био је српски писац, државник, дипломата, војсковођа и председник Правитељствујушчег совјета – прве српске владе. Објавио је „Мемоаре“ у којима пише о људима и догађајима у време Првог српског устанка и свој дневник, а о Матији и његовој браћи писао је Јован Цвијић у бележницама.

За Матију Ненадовића је, као и за његову браћу Алексу и Јакова, карактеристично да су „разумни, увиђавни и широке њамеџи“. По мишљењу Цвијића, да Милош Обреновић није владао Србијом, Прота би био погодан за ту функцију, јер је сличан њему. Прота је, за разлику од Карађорђа „имао смисла за ред и уређивање“. Браћа су се преселила из Борча у Босни у Бранковину, јер су ту волови највише рикали и указали су на плодну земљу. У то време је у крају који су населили било више турских него српских кућа. Цвијић каже да су три брата свесна да су део народа, али се „моју некад даље њонетџи и занетџи џурским и аустџријским џочасџима и џријатџелџџвом“. Матија је сељацима говорио да не дижу устанак против цара, већ за њега, а против јањичара који су убили Мустафу-пашу. Ово је било погодније за сељаке него да им се саопшти да одмах иду до коначног ослобођења. С друге стране је умео и са Аустроугарском, јер је говорио да је узрок устанку „џоред оџиџџих зулума нарочџиџо џо шџџо су исекли важније од оних Срба који су уз Аустџријанце раџџовали џроџџив Турске“. Прота је сматрао да се народ мора саслушати и споразумети се с њим и да на тај начин народ може учинити сваки напор.

Стефана Бабовић

Ђорђе (Георгије) Петровић Карађорђе (1762-1817) био је вођа Првог српског устанка и родоначелник династије Карађорђевића.

Јован Цвијић је у бележницама описао неколико анегдота из живота Карађорђа на основу којих се види да је он био преке нарави, али није био осветољубив. Када је био љут и ћутљив нико није смео да му приђе, нити да му се обрати. Некада му дође „уја“ што је назив за „најрасно решено, најла осећања, енергични њокрећи, врло карактеристично за виоленџини џиј.“ Следећу анегдоту налазимо у Цвијићевом рукописном тексту: „Пред Мишарску битку, у лојору у селу Бељину (деојр.) Карађорђе љуџији све ћуџи. Док му нешџо рече џисар њејов – ваљда је скривио – а он ћуџи, џак џи маши Сџеву даџином, даџином; нико не сме да се џроџиви ни да моли, а од њеја се не оџима. Док већ у неко годa џоџрчасмо молиџи и Сџеву оџурисмо џе џодеже, а Карађорђе доваџи крџалинку да убије, а Сџева се умеша у војнике и џако се сџасе. Сад сва војска и војводе и кайеџани џледају џо и једни с друџим шайуђе: јаој драџе кад он од своја џисара џако ради, ја шџа ће од нас ако скривимо. Уђе слоја, и да је рекао: хајџе сви на Сџеву да џрејаџије, џу се не ди смео наџи ниједан, који не ди на Сџеву најаџо, а џом на Мишарско Поље“. Цвијић сматра да овакво понашање Карађорђа није смишљено већ инстинктивно, али и корисно за оно време. Карађорђе у природи има нешто „бесно и зајо-ведничко, чиме је сџрах и џокорносџ уливао“. Убио је оца, брата и мачванске кметове. Кад код њега наступе тренуци немоћи, све може ићи у суноврат, а он се неће пренути. Изричито је био против освете. Казивања о Карађорђу попут овог пред Мишарску битку описао је Милан Ђ. Милићевић (1904) по причању Петра Јокића, Гаје Пантелића, Милана Марковића Ђапе и других његових савременика, или из списка Симе Милутиновића, Јанићија Ђурића (Карађорђев секретар), Анте Протића, Вука Стефановића Караџића и других.

У књизи „Вожд Карађорђе“ (1993) Радош Љушић је у поглављу „Историографија о Карађорђу“, подројао велики број историчара, писаца и других знаменитих личности који су мање или више успешно објављивали књиге и радове о Карађорђу. Неки од њих су Стефан Стратимировић, Исидор Стојановић, Јован Хаџић, Димитрије Тирол, Лазар Арсенијевић Баталака, Константин Ненадовић, Миленко Вукићевић, Владимир Ђоровић и многи други. За Карађорђа се везују и велика српска књижевна дела. Тако је Петар Петровић Његош посветио „Горски вјенац“ „праху оца Србије“ односно Карађорђу. Сима Милутиновић Сараџлија је у делу „Србијанка“ песнички приказао историју Првог српског устанка.

Стефана Бабовић

Мњење Доситеја Обрадовића

51.

"Како што се у овоме часу ни нама се не
 јасније види од савременог савременог
 века и како се у овоме часу одијајућа
 сабрана и нешто добро востануће у овоме
 Не може се не рећи: Како се у овоме часу
 савременог дух савременог! Може се овде
 у овоме часу, Руси, Платон, Гогољ, Пушкин
 и Кривошмије, как те видиш на овоме
 овоме овом савременог дух"

У овоме је "Како што се у овоме часу
 овоме часу, руски и савременог
 овоме овом савременог овоме часу
 овоме овом је овоме овоме савременог
 овоме овоме овоме, овоме и овоме. Јавно
 овоме овоме овоме, овоме јавно овоме
 овоме овоме овоме, овоме овоме"

"Савременог савременог овоме"

Доситеј Обрадовић

Јавно овоме овоме је овоме овоме
 овоме, овоме, овоме овоме овоме. Јавно
 овоме овоме, овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме

Доситеј Обрадовић и промена овоме у овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме
 овоме овоме овоме овоме овоме овоме

190

Димитрије Доситеј Обрадовић (1742–1811) био је српски просветитељ, писац, филозоф, педагог и први министар просвете. Цвијић је у рукописном тексту једне од бележница описао мишљење Доситеја о српском народу.

Доситеј Обрадовић је писао како се карактер српског народа не разликује много од карактера енглеског и саксонског народа. Дух слободе може се видети у црногорским племенама, а српским породицама недостаје само васпитање које имају енглеске. Описивао је карактер свог народа као „*чистий, мужесѣвен и хероически*“, обдарен је „*йреимушесѣвима срца и душе*“, али му фали васпитање. Цвијић наводи да је за време Доситеја Обрадовића родољубље било карактеристично за Србе, од Баната до Шибеника и Трста. Доситеј је био одушевљен Србијом: „Мени би било као да први рад божијим благодетелним ваздухом дишем кад би слатким, слободним, миле матере наше Србије ваздухом рода ... дисати почео: то би за мене на земљи блаженство било.“

Цвијић у рукопису каже како „*веће разлике у једноме народу није мојло биѣти ни између Срба*“. Представници народа су тада били Павле Соларић и Доситеј Обрадовић, који су били учени људи „*на кулѣурној висини своја времена*“ и сељаци који су дигли устанке да бране српску државу. Такође, у Црној Гори значајан је био Петар Петровић Његош.

О лику и делу Доситеја Обрадовића писали су: Јернеј Копитар, Јанез Блајвајс, Матија Мурко, Иван Деркос, Вјекослав Бадукић, Станко Враз, Матија Антун Рељковић. Бугари, Румуни и многи други који су га разумели, хвалили и говорили о њему са заносом. Вук Караџић и Његош су га критиковали због безбожних мисли, али су митрополити Стефан Стратимировић и Петар Јовановић, као и патријарх Јосиф Рајачић одобравали штампање његових књига, односно црква је благонаклоно гледала на његов рад (Петровић, 2007).

Стефана Бабовић

- Барјактаровић, М. (1960). О гробљима и гробовима у горњем Полимљу. *Гласник Етнографској музеја у Београду*, 22–23, 217–224.
- Благојевић, Н. (1984). Народно стваралаштво у вези са смрћу. *Гласник Етнографској музеја у Београду*, 48, 273–310.
- Boblaye, P. (1831). Notice sur les alterations des roches calcaires du littoral de la Grece. *Journal de geologie*, 144–165.
- Божовић, Г. (1998). *Мој Колашин: њриче и њујојиси из Стјарој Колашина*. Београд: Ars Libri и Приштина: Нови свет.
- Van den Broeck, E., Rahir, E. (1903). La Lesse souterraine. *Bulletin de la Société Belge de Géologie, de Paléonthologie et d'Hydrologie*, 17, 119–144.
- Влаховић, М., Милосављевић, П., Дабац, Т. (1956). Сеоски надгробни споменици у Србији. Београд: Југославија.
- Влаховић, П. (2000). О антропогеографским и етнографским списима Јована Цвијића. У: Лутовац, М. и др. (Ур.), *Јован Цвијић: Сабрана дела – Антропоеографски списи. (Треће издање, Књ. 4, њом 1)*. Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вујевић, П. (1912). Утицај околних мора на температурне прилике Балканског полуострва. *Гласник Српској географској друштва*, 1, 5–19.
- Von Ranke, L. (1879). *Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert*. Leipzig: Leipzig Duncker & Humblot.
- Гавриловић, М. (1912). *Милош Обреновић I–III*. Београд: Краљевска српска државна штампарија.
- Гиљфердинг, А. (1972). *Путовање њо Херцеговини, Босни и Стјарој Срдији (Поездка по Герцеговини, Босни и Стјарој Срдији)*. Сарајево: Издавачко предузеће „Веселин Маслеша“.
- Глишић, Р. (2002). *Јасеница: морфолошко-хидролошке карактеристике*. Младеновац: Бео-књига.
- Грубих, А. (2015). Тектоника у делу Јована Цвијића. У: В. Јовић, А. Костић (ур.) *Јован Цвијић: живој, дело, време, њоводом 150 њодина од рођења*, 159–176. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Грчић, М. (1999). *Полијичка географија*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Грчић, М. (2004а). Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност. *Демографија*, 1, 25–48.
- Грчић, М. (2004б). Миграције и порекло становништва Јадра: западна Србија. *Гласник Српској географској друштва*, 84(1), 41–50.
- Грчић, М., Грчић, Љ. (2002). *Мачва, Шабацка Посавина и Поцерина*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Daubrée, A. (1887). *Les eaux souterraines à l'époque actuelle: leur régime, leur température, leur composition, au point de vue du rôle qui leur revient dans l'économie de l'écorce terrestre*. Paris: Vve C. Dunod. – Tome 1 (302 p.) et tome 2 (502 p.).
- Дедијер, Ј., Грђић, В. (1905). Глацијални трагови на Зеленгори, Товарници и Маглићу. *Глас Српске краљевске академије наука*, 69, 169–190.
- Дероко, А. (1962). *Монуменџална и декоративна архитекџура у средњевековној Срдији*. Београд: Народна архитектура II, Универзитетски уџбеник.
- Дероко, А. (1964). *Фолклорна архитекџура у Јујославији*. Београд: Народна архитектура II, Универзитетски уџбеник.
- Дероко, А. (1968). *Народно неимарсџво. Стјара сеоска кућа (Књ. 1)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Дробњаковић, Б. (1923). *Јасеница. СЕЗД XXV, Насеља и њорекло стјановништва (Књ. 13)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Дробњаковић, Б. М. (1929). Главни типови кућа. *Наше село – Поседно издање часојиса Савремена ојштина*, 86–94.
- Ђуровић, П., Петровић, А. С., Симић, С. (2010). Утицај плеистоценске глацијације на морфолошку разноликост увала Дурмитора и

- Жијова. *Гласник Српској географској друштва*, 90(1), 17–34.
- Елезовић, Г. (1931). *Колашин на Тари и Колашин на Идру*. Скопље: Јужни преглед.
- Елезовић, Г. (1998). *Речник косовско-метохијској дијалекта*. Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић“, Народна и Универзитетска библиотека.
- Ердељановић, Ј. (1902). *Доње Драичево. Антиројеографска проучавања*. Насеља српских земаља, књ.1. Српски етнографски зборник, књ. 4.
- Ердељановић, Ј. (1922). Предговор. У: Ј. Цвијић. *Балканско јоугословенско и јужнословенске земље: основе антиројеографије* (Књ.1). Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- Жујовић, Ј. М. (1929). *Постанак земље и наше домовине, други део, Поучник V, СЗК*, Београд.
- Зеремски, М. (1957). *Флувио-денудационо или абразионо порекло Мачкатске површи*. *Зборник радова Географској завода ПМФ*, 4, 87–105.
- Зеремски, М. (1974). *Трагови неотектонских процеса у рељефу источне Србије* (Прилог структурној геоморфологији источне Србије). *Зборник радова Географској инститиуија „Јован Цвијић“ САНУ*, 25, 1–83.
- Зеремски, М. (1982). *Ортогоналне морфоструктуре и једносмерне асиметрије – геоморфолошки показатељи неотектонских процеса ниске Шумадије*. *Зборник радова Географској инститиуија „Јован Цвијић“ САНУ*, 34, 27–44.
- Зеремски, М. (1983а). *Неотектоника Крагујевачке котлине са гледишта геоморфологије*. *Зборник радова Географској инститиуија „Јован Цвијић“ САНУ*, 35, 1–21.
- Зеремски, М. (1983б). *Трагови неотектонских процеса у рељефу Зајадне Србије*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Zeune, A. (1808). *Gea [Gaea]. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*. Berlin: Wittich.
- Ивановић, М. (2005). *Црквени споменици Ибарског Колашина*. *Косовско-метохијски зборник*, 3, 135–152.
- Ивић, А. (1923). *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17 и 18 столећа*. *СЕЗД XXVIII, Насеља и њорекло сџановништва* (Књ. 16). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ивић, А. (1926). *Миграције Срба у Славонију током 16, 17 и 18 столећа*. *СЕЗД XXXVI, Насеља и њорекло сџановништва* (Књ. 21). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Илић, Б. (2005). *Становништво Ибарског Колашина у историјској грађи XIX и почетком XX века*. *Косовско-метохијски зборник*, 3, 193–200.
- Илић, Ј. (1995). *The Serbs in the Former SR of Croatia*. In Hadži-Jovančić, D. (Ed.) *The Serbian question in the Balkans* (pp. 307–348). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Geography.
- Илић, Ј., Николић, Д., Влаховић, П., Кицошев, С., Курдулија, С., Миљковић, Е. и Влаховић, Б. (1993). *Срби у Хрватској. Насељавање, број и њериторијални размештај*. *Ејнички пројектор Срба* (Књ. 3). Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Јакшић, С. (1996). *Просвета и школе у Сџаром Колашину*. Београд: Ars Libri.
- Јовановић, Б. П. (1956). *Рељеф слива Колубаре – џрило џознавању развијка џолифазној и џолијенейској рељефа слива*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Јовановић, Б. П. (1969). *Рељеф средњег и доњег дела Великоморавске удолине*. *Зборник радова Географској инститиуија „Јован Цвијић“ САНУ*, 22, 93–144.
- Јовановић, П. (1932). *Проучавање абразионих и флувијалних елемената рељефа*. Београд: Српско географско друштво.
- Јовановић, П. Б., Милић, С. Ч., Зеремски М., Костић, М., Ршумовић, Р. (1969). *Удолина Велике и Јужне Мораве*. *Зборник радова Географској инститиуија „Јован Цвијић“ САНУ*, 22, 1–92.
- Јовановић, П. С. (1922). *Прибрежни језерски рељеф београдске околине*. (Докторска дисертација). Београд: Природно-математички факултет Универзитета у Београду.
- Јовановић, П. С. (1951). *Осврт на Цвијићево схватање о абразионом карактеру рељефа*

- на ободу Панонског басена. *Зборник радова Географској институцији „Јован Цвијић“ САНУ*, 1, 1–23.
- Јовановић, П. С. (1953). Епигенетске особине слива и долине Топчидерске реке. *Глас ССVIII Српске академије наука и уметности, Одељење природно-математичких наука*, 6, 73–109.
- Јовичић, Ж. (1957). Рељеф слива Каленићке реке. *Зборник радова Географској институцији ПМФ*, 4, 45–68.
- Јовичић, Ж. (1968). *Прилози геоморфолошким истраживањима Врањске котлине и Грделичке клисуре (Књ. 4)*. Врање: Народни музеј Врање.
- Канић, Ф. (1989). *Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века (4. издање)*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Којић, Б. (1949). *Стијара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета.
- Којић, Б. (1950). Новина сеоска кућа у Србији. *Зборник радова Етнографској институцији САНУ*, 4(1), 293–306.
- Којић, Б. (1958а). Савремени урбанистички задаци и антропогеографска проучавања. *Гласник Етнографској институцији Српске академије наука*, VII, 5–11.
- Којић, Б. (1958б). *Сеоска архитектура и туризам. Теорија и елементи*. Београд: Грађевинска књига.
- Кojić, В., Simonović, Ђ. (1975). *Seoska naselja Srbije*. Београд: Izdavačko-informativni centar studenata.
- Корићанац, Т. (2015). *Београдски ајлаас Јована Цвијића – Века и по од рођења 1865–2015*. Београд: Српска академија наука и уметности и Музеј града Београда.
- Krebs, N. (1922). *Beiträge zur Geographie Serbiens und Rasciens*. Stuttgart: J. Engelhorn's.
- Крстић, О. (1961). *Грделичка клисура и Врањска котлина – природни услови, ерозија и шумска привреда*. Београд: Институт за економику пољопривреде.
- Лазаревић, Р. (1957). Слив Раље, Језаве и Коњске реке. *Зборник радова Географској институцији „Јован Цвијић“ САНУ*, 13, 95–163.
- Лазаревић, Р. (1959). *Азањска фосилна долина (Књ. 36)*. Београд: Српско географско друштво.
- Лазаревић, Р. (1960). О морфогенези површи на јужном ободу Панонског басена. *Гласник Српској географској институцији*, 40(1), 17–30.
- Лазаревић, Р. (2007). О рељефу Шумадије. *Зборник радова: Први конгрес српских географа*, Београд, 201–206.
- Луковић, М. (2009). Саобраћајне и привредне везе Ибарског Колашина са суседним областима у прошлости. У: Стојановић, М. (ур.) *Ибарски Колашин. Природа и традиционална култура* (с. 79–116). Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ.
- Лутовац, М. (1954). Ибарски Колашин: антропогеографска истраживања. *Српски етнографски зборник LXVII, Насеља и порекло становништва* 34, 5–14.
- Лутовац, М. (1958). Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости. *Гласник Етнографској институцији САНУ*, VII, 13–23.
- Лутовац, М. (1959). Неготинска Крајина и Кључ. Привредно-географска проучавања. *Зборник радова САНУ LXII, Географски институцији*, 15, 1–89.
- Лутовац, М. (1960). *Рожаје и Штавица: антропогеографска истраживања. Српски етнографски зборник, LXXV. Насеља и порекло становништва (Књ. 37)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Лутовац, М. (1967). Бихор и Корита: антропогеографска испитивања. *Српски етнографски зборник, LXXXI. Насеља и порекло становништва (Књ. 40)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Лутовац, М. (1968). *Миграциони процеси становништва Југославије. Цвијићев зборник у спомен 100 годишнице његовог рођења*, САНУ, 189–198.
- Лутовац, М. (1973). Опште географске одлике Ђердапског подручја. *Зборник радова Етнографској институцији САНУ*, 6, 19–22.
- Лутовац, М. (1978). *Етничке промене у области Стијаре Рашке (Књ. 20)*. Београд: Глас САНУ СССР, Одељење друштвених наука.

- Лутовац, М. (1980). *Жуја Александровачка: антропогеографска испитивања. Српски етнографски зборник, ХСШ. Насеља и њихово становништво* (Књ. 43). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Лутовац, М., Малетић, М., Ранковић, Д. (Ур.). (1987). *Јован Цвијић: Сабрана дела – Антропогеографски списи. (Треће издање, Књ. 4, том 1)*. Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Љушић, Р. (1993). *Вожд Карађорђе I*. Смедеревска Паланка: ИнвестЕкспорт.
- Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији: оснивање и реконструкција вароши у 19. веку (Друго издање)*. Београд: Грађевинска књига.
- Маријанац, З. (1996). *Јован Цвијић – живот, рад и дело (1865–1927). Дух српске Усоре: часопис за културу, духовност и историју*, 57–71.
- Марковић, Ј. Ђ. (1965). Флувио-денудационо порекло нижих површи по нашем ободу Панонског басена. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 12, 11–22.
- Марковић, Ј. Ђ. (1978). Речна пластика Шумадије. *Зборник радова Географског института ПМФ*, 25, 5–13.
- Мацура, В. (1989). *Град и урбанизовани њереде*. Београд: Универзитет у Београду, Шумарски факултет.
- Мацура, М. (2005). Зубин Поток у Области Бранковића 1455. године. *Косовско-метихијски зборник*, 3, 65–78.
- Мијатовић, С. (1948). Белица. *Насеља и њихово становништво* (Књ. 30). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Миладиновић, Ј. М. (1928). *Пожаревачка Морава*. Пожаревац.
- Милановић, А. (2006). Хидролошка прогноза великих вода у сливу Лепенице и заштита од поплава. *Гласник Српског географског друштва*, 86(1), 47–54.
- Милановић, А. (2007а). *Хидрогеографска студија реке Лепенице*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Милановић, А. (2007б). Анализа речног режима и водног биланса у сливу Лепенице. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 56, 35–50.
- Миливојевић, М. (2007). *Глацијални рељеф на Волујаку са Биочем и Мајлићем*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Милић, Ч. (1985). Фосилне и ресцентне плавине у сливу Јасенице. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 37, 21–40.
- Милићевић, М. Ђ. (1876). *Кнежевина Србија I*. Београд.
- Милићевић, М. (1904). *Карађорђе у његовој и његовој историји*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Милојевић, Б. Ж. (1913). *Рађевина и Јадар, антропогеографска испитивања. Насеља и њихово становништво* (Књ. 9). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Милојевић, Б. Ж. (1922). Глечерски трагови у области Власуље, Биоча и Круцице. *Гласник географског друштва*, 7–8.
- Милојевић, Б. Ж. (1934). Трескавица. *Гласник Земалског музеја БИХ*.
- Милојевић, Б. Ж. (1937). *Високе њанине у нашој краљевини*. Београд.
- Милојевић, Б. Ж. (1948). *Долина Зайагне Мораве, Мораче и Треске*. Београд: Српско географско друштво.
- Милојевић, С. М. (1930). Географски приказ Прахово–Књажевац. Опис пута III конгреса географа и етнографа у Краљевини Југославији. Београд, 68–78.
- Миљковић, Љ., Стојањеловић, Д. (2002). Традиционално наслеђе Влаха као туристички мотив Хомоља. *Зборник радова Деларџманна за географију, туризам и хотелијерство*, 32, 119–124.
- Mitrović, A. (2007). *Serbia's Great War, 1914–1918*. London: Purdue University Press.
- Накићеновић, С. (1926). *Книнска крајина*. Книн: Завичајни клуб „Книнска Крајина“, Београд: Српско културно друштво „Зора“, Книн–Београд: Удружење Срба из Хрватске.
- Ненадовић, С. М. (2002). *Илустровани речник израза у народној архивејтури*. Београд: Просвета.

- Нешић, Д. (2004). Ниски полифазни флувијални нивои Црног Тимока у Зајечарском басену. *Гласник Српској географској друштва*, 84(1), 29–40.
- Новаковић, С. (1894). *С Мораве на Вардар – њујне делешке*. Београд: Краљевска српска државна штампарија.
- Павловић, Д. С. (1986). Стање заштите и вредновање споменика народне архитектуре у Европи, *Саопштења XVIII*, стр. 315–319.
- Павловић, Љ. (1925). *Ужичка Црна јора, СЕЗБ XXXIV*, Београд.
- Павловић, Љ. (1930). *Соколска нахија – Ко смо ми Подринци. Насеља и њорекло сјановништва (Књ. 26)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Павловић, Р. (1948). *Гокчаница и Подибар. Насеља и њорекло сјановништва (Књ. 30)*. Београд: Српска академија наука.
- Пантелић, Н. (1986). Извори и литература за проучавање народне ликовне уметности у Југославији. *Гласник Етнографској музеја у Београду*, 50, 89–99.
- Петровић, Д. (1953). Епигенетска клисура Великог Тимока код Зајечара. *Зборник радова Географској инститиуи САНУ*, 4, 65–75.
- Петровић, Д. (1954). Вратарничка клисура. *Зборник радова Географској завода Природно-математичкој факултету*, 1, 1–9.
- Петровић, Д. (1956а). Долина Великог Тимока. Извештај о раду IV конгреса географа ФНР Југославије, Београд, ФНР Југославија, 121–135.
- Петровић, Д. (1956б). Асиметрија непосредног слива Великог Тимока. *Гласник Српској географској друштва*, 36(2), 1–8.
- Петровић, Д. (1958). Клисура Великог Тимока. *Зборник радова Географској инститиуи САНУ*, 5, 1–9.
- Петровић, Д. (1970). *Слив Црној Тимока (геоморфолошка студија)*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Петровић, Д. (1988). Проблеми језерских површи на ободу Панонског и Влашко-пантијског басена у Србији. *Зборник радова Географској инститиуи „Јован Цвијић“ САНУ*, 40, 69–79.
- Петровић, П. (1949). *Шумагиска Колубара. Насеља и њорекло сјановништва (Књ. 31)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Петровић, Р. (2007). Доситеј, Вук и Стерија – три националне парадигме. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 36, 105–117.
- Пешић-Максимовић, Н. (2014). *Моравска кућа Србије: бојастиво облика*. Београд: Друштво конзерватора Србије и Републички завод за заштиту споменика културе.
- Поповић, С. Л. (1950). *Путовања по Новој Србији 1878 и 1880*. Београд.
- Радивојевић, Т. (1911). *Лейеница. Насеља српских земаља (Књ. 7)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Радовановић, В. (1958). *Јован Цвијић*. Београд: Просвета.
- Радовановић, М. (1961). *Призренски Подјор: антропогеографска студија (Докторска дисертација)*. Београд: Универзитет у Београду, Природно-математички факултет.
- Радовановић, М. (1978). Демографске промене у Ђердапским насељима од 1961. до 1971. *Зборник радова Етнографској инститиуи САНУ*, 6, 39–56.
- Радовановић, М. (2004). *Етнички и демографски процеси на Косову и Мејхохији*. Београд: Liberpress.
- Радовановић, М. (2008). *Косово и Мејхохија: антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геолошничке основе*. Београд: Службени гласник.
- Радовановић, М. В. (1989). Општина Велико Градиште – Прилог синтези резултата тимског научно-истраживачког рада. *Зборник радова Географској инститиуи „Јован Цвијић“ САНУ*, 41, 315–335.
- Радовановић, С. В. (1924). *Тиквеш и Рајец: антропогеографска испитивања. Српски етнографски зборник, XXIX. Насеља и њорекло сјановништва (Књ. 17)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Радовановић, С. В. (1959). *Оштва антропогеографија*. Београд: Грађевинска књига.

- Ракић, М. (1905). *Качер. Насеља српских земаља* (Књ. 3). Београд: Српска краљевска академија.
- Републички завод за статистику (2014). *Упоредни преглед броја ситановника 1948–2011* (Књ. 20). Београд: Републички завод за статистику.
- Рибар, М. (2001). Традиционална сеоска кућа Шумадије и Поморавља, *Зборник Етнографској музеја у Београду 1901–2001*, 211–243.
- Роглић, Ј. (1952). Проблем неогеног абразионог рељефа. *Зборник радова са Конгреса географа ФНРЈ*, Скопље.
- Родић, З. (1984). Сеоска кућа и привредне зграде у косјерићком крају. *Гласник Етнографској музеја у Београду*, 48, 45–63.
- Ршумовић, Р. (1960). *Рељеф слива Голијске Моравице*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Савић, О. (1977). Доњи Милановац и његово становништво. *Зборник радова Географској институцији „Јован Цвијић“ САНУ*, 29, 171–216.
- Савић, О. (1989). Велико Градиште – привредни развој, територијални раст, значај и утицаји у области. *Зборник радова Географској институцији „Јован Цвијић“ САНУ*, 41, 259–313.
- Сикимић, Б. (2009). Свакодневни живот у Ибарском Колашину. У: М. Стојановић (ур.) *Ибарски Колашин. Природа и традиционална култура* (117–149). Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ.
- Сикимић, Б. (2010). Ибарски Колашин између традиције и свакодневице. У: С. Милорадовић (ур.) *„Косово и Метохија у цивилизацијским токовима“ међународни темејски зборник, књига 1, Језик и народна традиција*, (стр. 275–289). Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет.
- Синдик, И. (1926). *Дубровник и околина. Насеља и порекло ситановништва* (Књ. 23). Београд: Српска краљевска академија.
- Сретенковић, Љ. (1955). Режим Моравице и могућности коришћења њених вода. *Зборник радова ПМФ, II*, 6–27.
- Стаменковић, С., Бачевић, М. (1992). *Географија насеља*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Станковић, С. (2007). *Јован Цвијић: животи и дело*. Београд: Интерсистем.
- Станковић, С. М. (2015). Јован Цвијић: Биографија. У: В. Јовић, А. Костић (ур.) *Јован Цвијић: животи, дело, време, поводом 150 година од рођења*, 11–77. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Станојевић, С. (1908). *Историја српског народа*. Београд: Краљевска српска државна штампарија.
- Статистика Краљевине Србије (1893). *Попис становништва у Краљевини Србији 1890*. Књига 1, Статистика Краљевине Србије, Београд.
- Стевановић, П., Малетић, М., Ранковић, Д. (1987). Карст: географска монографија – Нови резултати о глацијалној епизи Балканског полуострва. У: Љ. Цвијић. *Дневник*. 157–194.
- Степановић, Ж. (1966). Крагујевачка котлина. *Географски годишњак*, 2, 35–48.
- Степановић, Ж. (1969). Језера у Шумадији. *Географски годишњак*, 5, 19–32.
- Степановић, Ж. (1974). *Хидролошке карактеристике Крагујевачке котлине са њоседним околностима на снабдевање Крагујевца водом*. Крагујевац: Фонд за финансирање високошколских установа, научне и научно-издавачке делатности Скупштине општине Крагујевац.
- Стојанчевић, В. (1965). *Јован Цвијић – Аутобиографија и друштво ситановника (Приређено издање)*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Тимотијевић, М. (2006). Приватни простори и места приватности. У: А. Столић и Н. Макуљевић (ур.) *Приватни животи код Срба у деведесетом веку*, 165–244. Београд: Слио.
- Трифунски, Ј. (1964). *Грделичка клисура – антропогеографска расправа*. Лесковац: Библиотека Народног музеја у Лесковцу.
- Ћалић, Ј., Стошић, М. (2015). Теренске бележнице Јована Цвијића. У: В. Јовић и А. Костић (ур.) *Јован Цвијић: животи, дело, време, поводом 150 година од рођења*, 233–249. Београд: САНУ и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

- Урошев, М. (2007). *Слив Голијске Моравице – хидролошка анализа*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Урошевић, А. (1935). *Горња Морава и Изморник. Српски етнографски зборник, LI. Насеља и њорекло сџановнишиџва (Књ. 28)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Урошевић, А. (1950). *Новобрдска Крива река. Српски етнографски зборник, LX. Насеља и њорекло сџановнишиџва (Књ. 32)*. Београд: Српска академија наука.
- Урошевић, А. (1965). *Косово. Српски етнографски зборник, LXXVIII. Насеља и њорекло сџановнишиџва (Књ. 39)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Урошевић, А. (1987). *Еџнички џроцеси на Косову џоком џурске владавине (Књ. 577)*. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука.
- Финдрик, Р. (1982). О простору старе куће. *Саоџишџења, XIV*, 143–162.
- Финдрик, Р. (1984). Кућа и стан на селу у Србији у другој половини XVIII века, према сведочењима савременика. *Саоџишџења, XVI*, 103–118.
- Fleury, E. (1917). Les lapiés des calcaires au nord du Tage. *Travaux du Laboratoire de Géologie de l'Institut technique supérieur de Lisbonne. Extrait du tome XII des: Comunicações do Serviço Geológico de Portugal. Lisbonne: Service géologique du Portugal*, 148 p.
- Fournier, E. (1902). Sur un nouvel exemple de phénomène de capture des cours d'eau superficiels par érosion souterraine. *Bull. Soc. Géol. de France série, II*, 380–382.
- Freeman T. W. (1967). *The Geographer's Craft*. New York: Manchester University Press.
- Harlacher, A. R. (1881). *Die Messungen in der Elbe und Donau und die hydrometrischen Apparate und Methoden des Verfassers*. Leipzig: Leipzig Duncker & Humblot.
- Хасанбеговић, Р. (1964). Градска и сеоска кућа, *Гласник Еџнографскоџ музеја*, 27.
- Хасанбеговић, Р. (1984). Традиционална архитектура у Пожешком крају. *Гласник Еџнографскоџ музеја у Београду*, 48, 11–43.
- Hughes, P. D., Woodward, J. C., Van Calsterenb, P. C., Thomas, L. E. (2011). The glacial history of the Dinaric Alps, Montenegro. *Quaternary Science Reviews* 30, 3393–3412.
- Chisholm, G. G. (1908). The Ninth International Geographical Congress. *The Geographical Journal*, 32(4), 364–376.
- Цвијић Ј. (1893). Географска испитивања у области Кучаја. *Геолошки анали Балканскоџ џолуосџрва*, 5, 7–172.
- Цвијић, Ј. (1894). Разна имена Балканскога Полуострва. [68. Theob. Fischer, Prof. Die südosteuropäische (Balkan-) Halbinsel. (Länderkunde von Europa herausgegeben unter fachmännischer Mitwirkung von Alfred Kirchoff. Lieferungen 88–97. с. 65–281.) 1890–1892.]. *Преглед џеографске лиџератууре о Балканском Полуосџрву за 1892. и 1893. џодину*. „Дело“ св. 2, 3. и 4. За 1894. г. (62–66). Београд: Парна радикална штампарија.
- Цвијић, Ј. (1896). *Уџуџсџва за џроучавање села у Србији и осџалим српским земљама*. Београд: Српска краљевска државна штампарија.
- Цвијић, Ј. (1899). Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе. *Глас Српске краљевске академије наука*, 84–112.
- Cvijić J. (1901). Die tektonischen Vorgänge in der Rhodopenmasse. *Sitzungsberichte d. kais. Akad. d. Wiss, Wien, Mathem. – natur. CI, Bd. CX, Abth. I*, 409–432.
- Цвијић, Ј. (1902а). *Анџроџоџеографски џроблеми Балканскоџ џолуосџрва. – Насеља српских земаља (Књ. 1)*. Београд: Краљевска српска државна штампарија.
- Цвијић, Ј. (1902б). Културни појаси Балканског полуострва. *Српски књижевни џласник*, 6(4), 909–921.
- Cvijić J. (1903). Die Tektonik der Balkanhalbinsel. *Proceedings from: Compte Rendu du IX Congrès géologique international de Vienne, Vienna*, 347–370.
- Cvijić, J. (1908). *Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores*. *Ergänzungsheft No 160 zu Petermanns Mitteilungen*, Gotha, pp. 1–64.

- Цвијић, Ј. (1909). Језерска пластика Шумадије. *Глас Српске краљевске академије*, LXXIX, 1–94.
- Цвијић, Ј. (1911). *Основе за географију и геологију Македоније и Сјаре Србије с њомашрањима у јужној Бујарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Алданији (Књ. III)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Цвијић, Ј. (1912а). *Балкански рай и Србија (Издање 1)*. Београд: Публикација Информационог бироа.
- Цвијић, Ј. (1912б). *Балкански рай и Србија (Издање 2)*. Београд: Српски књижевни гласник.
- Цвијић, Ј. (1914). Преглед Динарских екскурзија 1897. до 1913. год. и резултати о леденом добу у Проклетијама. *Гласник Српској географској друштва*, 3–4, 192–210.
- Свијић, Ј. (1918а). *Carte ethnographique de la Péninsule des Balkans.*, 1 : 3 000 000, Paris: Librairie Armand Colin.
- Свијић, Ј. (1918б). *La Péninsule Balkanique*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Цвијић, Ј. (1921а). Абразионе и флувијалне површи. *Гласник Српској географској друштва*, 6, 1–61.
- Цвијић, Ј. (1921б). *Говори и чланци (Књ. 1)*. Београд: Напредак.
- Цвијић, Ј. (1921в). *Говори и чланци (Књ. 2)*. Београд: Напредак.
- Цвијић, Ј. (1921г). Конформни и инверсни рељеф, полигенетске долине, накалемљени мандри. *Гласник Српској географској друштва*, 6, 94–112.
- Цвијић, Ј. (1922а). *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије (Књ. 1)*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- Цвијић, Ј. (1922б). *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице. Српски етнографски зборник, XXIV. Насеља и порекло сјановништва (Књ. 12)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Цвијић, Ј. (1922в). *Бердајске терасе. Глас Српске краљевске академије наука* 101, 1–33.
- Цвијић, Ј. (1923а). *Из усјомена и живошта. Омладинска мајница за Војводину (Књ. 4)*. Нови Сад: Нова Војводина.
- Цвијић, Ј. (1923б). *Говори и чланци (Књ. 3)*. Београд: Напредак.
- Цвијић, Ј. (1923в). *Говори и чланци (Књ. 4)*. Београд: Напредак.
- Цвијић, Ј. (1924а). Ватрослав Јагић. *Српски књижевни гласник*, XI, 6–16.
- Цвијић, Ј. (1924б). *Геоморфологија (Књ. прва)*. Београд: Државна штампарија.
- Цвијић, Ј. (1924в). О Скерлићу. *Српски књижевни гласник*, XII, 2–16.
- Свијић, Ј. (1924г). The evolution of lapies. *The Geographical Review*, 1, 26–49.
- Цвијић, Ј. (1925а). О Његошу. *Српски књижевни гласник*, XVI, 7–12.
- Цвијић, Ј. (1925б). Стогодишњица Буре Даничића. *Српски књижевни гласник*, XVI, 5–11.
- Цвијић, Ј. (1926). *Геоморфологија (Књ. друга)*. Београд: Државна штампа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- Цвијић, Ј. (1927). Шкрапе. *Гласник географској друштва*, 13, 17–29.
- Цајевић, Ј. (1965). Цвијићева геоморфолошка проучавања у околини Крагујевца. *Географски годишњак*, 1, 6–9.

* Карта 1 преузета са линка: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53066752r>

* Карта 2 преузета са линка: <https://www.loc.gov/item/2007627465/>

